

Bónus Tibor

Élő halál

GYÁSZ, HAGYATÉK ÉS (TÚL)ÉLET JÓZSEF ATTILÁNÁL*

„Le survivre déborde à la fois le vivre et le mourir, le suppléant l'un et l'autre d'un sursaut et d'un sursis, arrêtant la mort et la vie à la fois, y mettant fin d'un arrêt décisif, l'arrêt qui met un terme et l'arrêt qui condamne d'une sentence, d'un énoncé, d'une parole ou d'une surparole.”
[Jacques Derrida: *Survivre*]

„Mert a mindenség ráadás csak,
az élet mint az áradás csap
a halál partszegélyein
túl...”
[József Attila: *Flórának*]

I.

Ismeretes, hogy a *genetikus* vagy új filológia a keletkezés nyomainak mint a szöveg lehetséges változatainak előhívása révén a végsőként és megmásíthatatlanként rögzült [legtöbbször a szerzője által autorizált] irodalmi szöveget az intézményes monumentalizálás *mortifikáló* [hatású] keretéből gondolja – öntelmezése szerint – mintegy a saját mozgalmos életébe, keletkezése *revitalizált eseményességébe* át-helyezni. A szöveggondozásnak ez az immár több évtizedes gyakorlata ugyanakkor az élő organizmus mintájára működő szinguláris szöveg képzetét s a szövegnek az erre hagyatkozó eminenciáját, ennek erős feltevését kezdi ki, ahonnan nézve pedig a variánsok destabilizáló funkciója tűnhet fel úgy, mint a lebontás vagy a dezorganizáció *halálos útja*, ahol a széthulló szövegtest az értelmező összeszedésnek ellenálló – a kanonizáltként rögzült változat egész recepciótörténetét, ennek érvényét fenyegető² – diverz[ként összeszedett] materialitásnak mutatkozik. Olyannak, ami a lejegyzés „anyagszerű” nyomainak már-már passzív összegyűjtését feltételezi, távol tudva magától az értelmezés aktivitását, formaadó és jelentésképző erőszakját, végső soron nem mást, mint a [magában halottnak tetsző] anyagot egy rajta túli céllal áttelekesítő, összerendező, absztraháló szellem munkáját; és ami az institucionális keretek lebontásával mintha egy megelőző természetközeli állapotot célozna, ahol az inskripció

* Részlet egy hosszabb tanulmányból. A tanulmány megírását az NKFI K-132113 kutatási pályázat [*Biopoétika a 20-21. századi magyar irodalomban*] támogatta.

1 Jacques Derrida, *Survivre = Uó, Parages*, Galilée, Párizs, 1986, 153.

2 Ez a fenyegetés persze nem boldogulhatna a kanonikusként rögzült szöveg túléléte nélkül, amit ez értelemszerűen recepciója nagyságrendjének köszönhet. „A kiadói munka és a szövegkritika egyik alapvető pontja ezzel szemben abban áll, hogy távolságot tartsunk a hatástörténet minden formájától – azzal a sajátos szándékkal, hogy ennek alapját [a szöveget és vázlatot] megfelelően bemutassuk. Lehetséges (de nem szükségszerű), hogy a korábbi mű számára ez a távolságtartó megjelenítési folyamat teljesen katasztrofális következményekkel jár.” Roland Reuss, *Szöveg, vázlat, mű*, ford. Krupp József = *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. Déri Balázs et al., Ráció, Budapest, 2011, 373.

anyagtalan anyaga a [szerzői] intenció egységesítő elvét, ennek orientációját [amelyre a régi filológia gyakorlata apellált] is kijátszó szerveződés. A szerzőség ugyanis az új filológia reflektáltabb konstellációiban olyan konvencióként értelmeződik, amelyet az irodalom külsőleg, a nyilvánosság tételt meghatározó intézményessége szabályoz, és amely feszültségbe kerülhet az írásnyomok anyagszerű kiterjedésének az intenciót elbizonytalanító teljesítményével, mely utóbbi mindazonáltal a kézjegyen fenntartja és őrzi a szerzőségnek egy genetikusan – „természetesebbnek” tekintett – mozzanatát. S az anyagnak ez az önolvósága – amely, ez ismerős, az egyedi és megmásíthatatlan szöveg organikus kódját is meghatározza – nem máshoz, mint a szinguláris inskripciók megsokszorozódásához vezet el: az egyetlen rögzült szöveg körül, vagy épp ennek részeiből több másik szöveg[változat] *kel életre*, mintha az anyagnak a saját rajta túli lényege, centruma felé történő önmozgását, valamint – ettől nem egészen függetlenül – az élő oszthatóságát ismerhetnénk fel mindebben.³ Úgy látszik mindebből, mintha a szöveg éppen az a „hely” lenne, ahol az élet és a halál kizáró ellentétei, egymást tagadó pólusai könnyedén egymásba fordulnának, ahol mintha az élő és a halott oppozíciója éles határát és így pertinenciáját veszítené. Aligha független ez a halott és az élő különös kötéseként viselkedő szövegtől, a szövegtől mint a túlélés vagy túlélet ellentmondásos mechanizmusától, attól, amiről az alábbiakban sok szó esik még.

A szöveg genezise és reprodukciója, a keletkezés és az ismétlés, a készülő és a befejezett szöveg között a kézirat materiális kiterjedése és nyomai – ahonnan értelem szerűen még hiányzik a nyilvánosság tétel szerzői aláírása, amely a befejezettség konvencionális [és így nem abszolút] indexe – nem engednek éles határt vonni, minek következtében a keletkezés folyamatába rendezés éppúgy megalapozott [s egyúttal megalapozhatatlan] lehet, mint a kiteríthető változatok mellérendelő [és szingularizáló] sokasítása. Nem feledhető persze, hogy a saját eredetéhez történő hozzáférést alapvetően a reprodukálható szöveg konstitutív *ismételhetősége és idézhetősége* lehetetleníti el, tehát az, ami a kézirat anyagszerűségében [s egyáltalán, bármifajta materialitásában] mindig már kimeríthetetlenül is tesz minden szöveget. Nem véletlen ezért, hogy a magát *materiálisnak* nevező filológiában – melynek gyakorlata elsősorban a kézi másolással terjedő középkori szövegekre, kódexekre irányul – a kézirat materiális *nyomainak* kikérdezése [amelyek persze a maguk jelszerűségében ugyancsak olvasásra szorulnak, s ennyiben azok sem egyebek, mint szövegek] a rajta szereplő szöveget nemcsak dologiasítani igyekezik, hanem egyenesen másodlagossá nyilvánítja, nyíltan hangoztatva a „nyelvészeti hangsúlytól való elfordulás”-t.⁴

3 Míg a rész az élettelen tárgyak világában más, mint az egész, az élő esetében nem különbözik az egésztől, azaz ott az elválasztott és az egyesült éppúgy lényeg, élet. Nincs közöttük ellentmondás. Vö. erről Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *A logika tudománya*, II., ford. Szemere Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 360–373., ill. Jacques Derrida, *Glas*, Galilée, Párizs, 1974, 96. Hegel mint kontextus később is meghatározó lehet még, ami József Attila teoretikus írásainak ismeretében aligha meglepő. Az irodalmi műalkotás mint élő, organikus szerveződés és ugyanakkor mint külsőiesültségében dologszerű, élettelen és mechanikus entitás – a rész e kettősség értelmében benne milyen viszonyba hozható az egészszel? Ez a kérdés onnan nézve is releváns, hogy József Attila lírájában az organikus kód a szövegek önértelmező lehetőségeként [is] kontaminálódik az élettelen, az artificiális, a mechanikus és az esetleges mozzanataival.

4 „A materiális filológia partikularizációra és antropológiai fordulatra törekszik a szövegre irányuló vizsgálatok terén a nyelvészeti hangsúlytól való elfordulás révén.” „A kézirat ugyanis nem egyszerűen vagy nemcsak egy irodalmi mű továbbításának eszköze, inkább egy olyan kultúrát

Egy modern költői életmű kiadása – szemben a középkornak a kultúrtörténetre és antropológiára összpontosító újabb filológiáival – természetesen a kézirat materiális dimenzióját a nyelvi értelemben vett szöveg[ek] előállításának és gondozásának kell alárendelje, ami egy csöppet sem teszi egyszerűbbé a feladatát, kivált ha a genetikai filológia jegyében ez a szöveggondozó gyakorlat is „szerelemre lobbant az iránt, ami az írásban labilis, sokféle és törékeny”, s ha ezért szabadulni igyekszik „az ismétlés iránti modern megvetéstől”.⁵ Ennek a gyakorlatnak az elmélete, azaz az új filológia diskurzusa tanulságos diszrepanciát produkál: míg egyrészt egy formalizmus jegyében a szöveget (az összegyűjtésre váró inskripciókat) a maga materialításában elválasztani igyekszik – intenciójával együtt – az értelmétől, jelentésétől, addig másfelől ideologikusan éppen hogy azonosítja a szöveget és jelentését (tartalmát), a formát és tartalmat, amikor azt feltételezi, újat, mást mondani ugyanazzal a szöveggel nem, csak a szöveg új konstellációjával lehet [ennek tulajdonítva az önlegitimálóan is hangoztatott destabilizáló szerepet]. Az új filológia innen nézve tipikus példáját nyújtja formalizmus és tartalomelv mély ideológiai affinitásának, tehát valójában az „ismétlés modern megvetése” sincs egyáltalán távol tőle.⁶

József Attila Összes verseinek Stoll Béla gondozta kritikai kiadása, ennek legújabb edíciója – amely saját maga mint előzmény után is „újonnan felteszi a mű anyagi alapjaira [vagyis a vázlatra és a szövegre] vonatkozó kérdést”⁷ – szintén azt példázhatja, a rég lezárt életmű is szülhet, az egyes szövegek és szövegváltozatok elhatárolásának nehézségei [tehát nemcsak a bármikor előkerülhető ismeretlen kéziratok] nyomán új darabokat. Egyúttal azt is világossá téve, hogy a változatok és az önállóan tekintett szövegek megkülönböztetése az autorizáló intézményesítés olyan műveletét feltételezi, amely a korpusznak ezt az előállítását sosem tudja maradéktalanul levezetni a rendezésre váró anyag törvényéből. A formaadó beavatkozást, amit filológiai normák sem képesek *egyértelműen* előírni – és levenni ezzel az erőszak

---

testesít meg, amelyben az irodalmi mű csak egy az alkotóelemek között, talán *primus inter pares*, de semmiképpen sincs kitüntetett helye.” Stephen G. Nichols, *Materiális filológia – mi végre?*, ford. Vadas András = *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*, szerk. Kelemem Pál et al., Ráció, Budapest, 2014, 461, 463.

5 Bernard Cerquiglini, *A variáns dicsérete*, ford. Keszeg Anna = *Metafilológia 1.*, 254.

6 Derrida már a strukturalizmus kibontakozásának idején rámutat ezeknek az ellentétes pozícióknak a rokonságára. „A formalizmus és a hermeneutikai szemantizmus mindig vállelve támogatják egymást: keret kérdése az egész.” Jacques Derrida, *Az igazság postása*, ford. Gyimesi Tímea = *Testes könyv II*, szerk. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor sk. – Odorics Ferenc, Ictus–JATE, Szeged, 1997, 63–64.

7 Reuss, *i. m.*, 372. Reuss mindazonáltal – noha elméletileg különösen felkészült filológusként – tarthatatlanul éles és magabiztos határt von vázlat és szöveg között: „Az autográf kéziratokat, amennyiben nem azonosak a tisztázatokkal, *vázlatoknak* nevezem, miközben közömbös, hogy ezek a vázlatok messze előrehaladott, vagy még csak egészen kezdeti állapotban vannak-e. Egy vázlat maga még semmiképpen sem szöveg, és nem is tartalmazza [ahogy ezt el szokták képzelni] a szöveget; a köznyelv is tökéletesen idomul ehhez a helyzethez azzal a szóhasználattal, hogy »valaki egy szövegen dolgozik« és a tranzitív-teleológiai megfogalmazással: »írni egy szöveget«. Alkotásesztétikai szempontból a szöveg az írás végső célja; létrejöttét megelőzően az írás csak efelől tart.” *Uo.*, 367. Azoknak a költőknek a gyakorlatában, akiknél az egyszer már megjelent szöveg sem feltétlenül marad a végső változat – József Attila mellett ilyen például Szabó Lőrinc és Füst Milán életműve is –, hamar érvényét veszti az előbbi megkülönböztetés szöveg és vázlat között, amiképpen ott is, ahol – miként József Attilánál számos alkalommal – a változatok között nem állíthatunk fel genealogikus hierarchiát.

terhét a szöveggondozó válláról – a leggyöngédebb filológusi diszpozíció sem kerülheti el. Az, amelyik a szöveg körvonalazását és az értelmezés mozzanatát tehát következetesen igyekszik elválasztani egymástól, s amelyik a József Attila-korpusz esetében a variánsokból építkező írásmódra hivatkozhat mindenk előtt. Arra, amely az organikus kód szingularitását a modulszerűség, a sorok, sőt a versszakok variatív ismétlődése, vándorlása révén, azaz a mechanikus, a reprodukálható, a kalkulálhatatlan és az aleatorikus produktív közbejöttével helyezi át vagy bontja le.⁸ Különösen tanulságos lehet ez a szöveggondozó gyakorlat akkor, ha nem tekintjük a szövegek „belsejéhez” képest külsőlegesnek, azaz ha lemondunk az értelmezés nélküli szövegkiadás ábrándjáról, és magukat a József Attila-verseket kérdezzük arról, mit is mondanak magukról mint hagyatékról, és egyáltalán, hogyan értelmezik saját filológiájukat, ennek lehetőségeit. Ez nem egyedül szövegszervező stratégiák filológiai következményeit jelenti, hanem – ettől nem függetlenül – maguknak a verseknek a jelentéstanát, ha tetszik, a versek beszédére történő ráhallgatás értelemalkotó teljesítményét. Azt, amit – hasonlóan sokat kárhoztatott előzményeihez – a genetikus filológia is hajlamos úgy elgondolni, mint amely csak saját rekonstruktív műveletei után következhet, s amelyet a szöveg materiális nyomának feltáráshoz, ennek fenomenálisan elgondolt bizonyosságához képest lényegében a feltételesség és a megalapozhatatlanság körébe utal. [Később szó lesz róla, hogy az érzéki bizonyosság és az értelmező ész itt is munkáló szembeállítás, amely egyben gondozó gyöngédség és erőszak ellentétézése, a szöveg *materialítására*, ennek érzékelhető voltára hivatkozó filológust az apával szembeállított *anya* képzetéhez kapcsolja.⁹] Ehhez azonban a szöveget ki kell merítse annak fenomenálisan értett azonosságában [a variánsaival destabilizálni vélt szövegről hasonló egyértelműséggel gondolkodva], feledve a szöveg jelszerű differencialitását, s ezzel azt, hogy a legváltoztatlanabbul rögzített szöveg is különbségek instabilitásán kell „nyugodjék”. A szöveg filológiai rekonstrukciója nem előzi meg az értelmezést: ez utóbbi mindig már ott munkál a szöveg „percepciójában”, minek következtében annak külsője és belsője nem választhatók el takarosan.¹⁰ Elmondható, a József Attila-filológiából hiányozni látszik a két aspektus *dinamikus egymásra vonatkoztatása*, ami lehetőséget teremthet arra, hogy nyilvánvalóvá váljék, nem egyszerűen a szöveggondozás és szövegkiadás képezik az értelmező olvasás előfeltételét, hanem ez fordítva éppúgy érvényes. Kivált érdekes lehet ez azoknak a daraboknak az esetében – ilyenből nem kevés

8 Ennek az – ahogy ő nevezi – „poétikai attitűdnek” az olvasás önértelmezésére is kiható hermeneutikai következményeit először Lőrincz Csongor verselemző tanulmányai aknázták ki nagy erővel. Lásd Lőrincz Csongor, *A költészet konstellációi*, Ráció, Budapest, 2007, 105–209.

9 Erről e tanulmány harmadik, itt nem közölt fejezete, a *Majd...* és változatai elemzése beszél részletesen.

10 Még a teoretikusan vétezett filológus is legfeljebb az olvasás esztétikai fenomenalizmusában ismeri el a szöveg instabil, dinamikus létmódját, joggal figyelmeztetve mindazonáltal a genetikus filológiát félrevezető önértelmezésére, miszerint ő lenne az, ki az amúgy stabil szöveget destabilizálná. „A szövegek inkább mindig is folyamatszerűen és dinamikusán tárulnak fel az olvasásban és az olvasással – és aki kiváltképpen amiatt érdeklődik a „szöveggenezis” iránt, mert csak ebben lokalizálódik az a dinamika, melynek a szöveg híján van, az figyelmen kívül hagyja a költői szövegek immanens reflexivitását és mozgalmasságát genezisük innenső és túloldalán. Nem a szöveg hiányos dinamikája miatt kellene érdeklődni a létrejötté iránt, hanem azért, hogy a szöveg előállításának immanens logikája éppen a szöveg immanens logikájával való különbségében érzékelhetővé váljék.” Reuss, *l. m.*, 368.

van az életműben –, melyek a halál, a meghalás, a túlélet, a mű és a nyomhagyás, a gyász [önreprezentáló] tematikája köré szerveződnek, a költőtársakat vagy az anyát gyászoló versektől a költőnek a saját születésnapjaira írt testamentumain át a saját halált bejelentő kései költemények hosszú soráig. Vagyis ott, ahol ez a költészet az életnek, az élőnek a halála utáni maradékáról, a test bomlásáról, földi maradványairól és – tőlük nem elválaszthatóan – túlélőknek e fennmaradó nyomokhoz való viszonyáról, a temetésről, a gyászról, a gyászmunkáról, az emlékezetről, a monumentalitásról beszél, arról, ami aligha hagyhatja érintetlenül a hagyatékhoz, a költői korpuszhoz való viszonyt, ennek önértelmező lehetőségeit. Természetesen nem lehet itt célunk a vonatkozó teljes lírai anyag kikérdezése, hatékonyabbnak látszik egyetlen példából, ennek részletesebb tárgyalásából kiindulni. Egy (?) olyan darabból, pontosabban [és éppen ez lesz a kérdés[es]!] darabok olyan konstellációjából, amely saját maga és az életmű *halál utáni* összeszedéseként, ennek ellentmondásos prospekciójaként, a földi maradványok, a sír és a költői, írói hagyaték, korpusz gondozásának előrevetített jeleneteként is olvastatja magát.

Köztudott, a saját haláláról, ennek a közeljövőbe vetítéséről írott, vagy ezt az anticipációt végrehajtó versek a költő életének utolsó évében, 1937-ben feltűnően megszaporodnak az életműben, nem túlzás, hogy elárasztják azt. A halálra készülés az életrajz tanúságtételeiben is megfigyelhető, például a versek ajánlásaiban is, amelyek az utolsó hónapokban azt tanúsítják, a halál kényszeres előérzete alatt József Attila morális értelemben vett tartozásait igyekezett törleszteni barátai, közeli ismerősei felé. Mintha halála utáni utóélete, túlélése foglalkoztatná ekkor elsődlegesen, költői hagyatékával együtt életének és személyének emlékezete, amely az életben maradóknak, az itt hagyottakban róla majd megmarad. Ennek során ugyanakkor a saját költői művébe, önnön költészeti értékébe vetett hit jelzései mellett a fennmaradt tanúságtételek szerint megsokasodnak az olyan megnyilatkozások is, amelyekben a költő kétségbe vonja versei irodalmi jelentőségét. Mintha immár kételkednék abban a nagyságban, amelyben mindaddig – megdöbbentő önismerettel (?) – sokkal erősebben és meg-ingathatatlanul látszott hinni, mint az őt kortársai közül legtöbbre tartó közeli barátai, akiknek megerősítő visszajelzései mintha nem tudtak volna felérni annak a költőnek az önértékeléséhez, aki ugyanakkor ehhez a mindenkori másikká rá irányuló tekintetere, értékelő tanúságtételére is rá volt utalva.¹¹ Noha ezek az ambivalenciák [én és másik között vagy az önértékelést illetően] természetesen a saját hagyatékhoz való viszonyra is következményekkel terhesek lehetnek, legalább annyira érdekesekek szemléleti vonatkozásaikban: nem egyszerűen a saját teljesítménynek, hanem magának a költészetnek

11 Tanulságos ehhez a Fejtő Ferenc tanúságtételében fennmaradt ismert jelenet, az 1930-as évek közepéről, a *Medvetánc* [1934] megjelenése utánról. „Engem minek tartasz? – kérdezte hamiskásan, elismerésre szomjasan. – Már több vagy, mint kitűnő, de még nem vagy nagy – feleltem félig tréfálkozva, félig meggyőződéssel. – Ohó – csapott rám –, nem úgy van ám. Én már most, még ha itt helyben meghalok is, nagy költő vagyok. [Ne higgyék, hogy hengegve, öntelten mondta ezt; tárgyilagosan, ahogy verseit írta és előadta...]” Fejtő Ferenc, *József Attila, az útmutató*, Népszava – Papius book, Budapest, 2005, 77. Nagysága visszaigazolására irányuló permanens érdeklődéséről és e nagyság tárgyilagos (ön)affirmációjáról gazdag példatárat sorakoztat Vágó Márta visszaemlékezése. Vágó Márta, *József Attila*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 162, 164, 229, 314. A korabeli kritikai recepciója Németh Lászlótól Halász Gáboron át Füst Milánig és tovább tanúsíthatja, hogy saját jelentőségének tárgyilagosan képviselt (nyilvánosságával és természetességével meghökkentő) [ön]tudatát – leszámítva közvetlen baráti

és egyáltalán az irodalomnak a mindenek felett álló értéke, az *életnél is értékesebb volta látszik itt kérdésessé válni*. Az a túlélet, amelynek az élet alárendeli magát a költő, irodalmi működésben, s amely egyszerre a kimeríthetlenség *ellenállása* a recepció elsajátító mozgásának és *konstitutív kiszolgáltatottság* ugyanennek a mozgásnak.

II.

Előfordul ugyanis, hogy a változatok egészelvű kiterjesztése egy *autográf másolatnak* tulajdonítja, korántsem alaptalanul, az önálló műalkotás státusát, ami a kritikai kiadásnak ebben a legújabb változatában József Attila utolsó versének lecserélődését, azaz a korpusz emblematiszós módosulását vonja magával. A *Szól a telefon... kezdetű* nyolcsoros darabot, pontos keletkezési vagy inkább másolási ideje és körülményei ismertek lévén, az új kiadás már nem a hónapokkal korábban írt, *Meghalt Juhász Gyula* című szonett változataként, hanem – mivel a költő a halála napján másolta be Cserépfalvi Imréhez írott levelébe, s írta át egyetlen szavát [a *lám*-ot *most-ra!*] – József Attila utolsó verseként közli.¹² Nincs kizárva, hogy az irodalomtörténeti értelmezés alakulása is visszahatott a filológus döntésére, amennyiben monográfiája időközben [az első Stoll-kiadás után] megjelent utolsó kötetében Szabolcsi Miklós megerősíti a darab síriratként való olvashatóságát.¹³ S valóban, az öngyilkosság időbeli közelsége nehezen eltéveszthetővé teszi a szerzői intenciót [tudjuk, többeknek ír búcsúzó levelet ugyanezen a napon, Szántó Judittól Kozmutza Flórán át egészen Bak Róbertig], s ez a – gazdagon dokumentált – életrajzból kikövetkeztetett beszédhelyzet referenciálisan újrafektetve a megismételt sorokat: a költő magát szó szerint idézve is új verset alkot, saját sírversét, melyben *most már* félreérthetetlenül önmagát és nem öngyilkos barátját gyászolja. [A szó szoros értelmében másolásról aligha lehet itt szó, sokkal inkább az újramondásra emlékeztető fejből lejegyzésről, lévén József Attila a saját verseit – és mint számtalan tanúságtevő megerősíti, költő kortársai megannyi versét, sőt egész köteteket – kívülről tudta, és mondta is gyakorta szűkebb és tágabb környezetében.]¹⁴ A verset külön kéziratlapon csatolja a levélhez, minden rá

---

körét s az egyetlen és legjobb olvasó Kosztolányit – jelentős olvasók sem igazolták vissza.

- 12 „Előző kiadásomban ezt a verset elrejtettem az 1937. április 6-án írt *Meghalt Juhász Gyula* jegyzetei közé. Pedig az 1937. december 3-án írt nyolc sor nem pusztán változata a Juhász Gyula-búcsúztató első nyolc sorának, hanem önálló műalkotás. A két szöveg közötti különbségek igen jelentősek. A szonettből kétszakaszos vers lett. Értelemszerűen elmarad a szonett két, Juhász Gyulára utaló hármasa. A 8. sor lám szava a Juhász Gyuláról szóló versben megtörtént eseményre utal, ezt a szót József Attila *most-ra* változtatta, 'a legközelebbi jövőben, azonnal, tüstént' értelemben. Igen fontos különbség, hogy az egyik vers Juhász Gyula 'sírirat'-a, a másik saját magáé. Ez a nyolc sor tehát nem másolat, hanem eredeti vers, József Attila utolsó verse.” *Uo.*, 256. Még egy apró különbség van a szonett és a búcsúvers között: utóbbinak harmadik sorában a [a második sor után megismételt] *hog*y helyett és szerepel.
- 13 Szabolcsi Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*, Akadémiai, Budapest, 1998, 801. Van példa arra, hogy a kritikai kiadás egy másik vers[változat] első két szakaszával maradéktalanul egybeeső másolatot közöl külön darabként: Öreg minden II., aminek indoka, hogy az évekkel később, a *Tiszta szívvel* című kötet összeállításához készült, gépiratként, címmel ellátva. Vö. József Attila *Összes Versei*, II, 44.
- 14 „Bécsben az emigránsok kávéháza előtt üldögéltünk a Ring egyik padján s a fiatal költő verseiből szavalt s csodálatos memóriával felmondott néhányat az én szimultaneista verseimből is, amelyeket abban az időben nemcsak kívülről megtanulni, hanem írott szövegből olvasni is csak kevesen tudtak.” Kassák Lajos, *Emlékezés József Attilára = Kortársak József Attiláról I-III.*, szerk. Bokor

vonatkozó utalás vagy kommentár nélkül, ráadásul a rövid levélben elhárítja új vers küldését egy készülő antológiába: „Ha szükséges még tőlem vers az antológiába, kérlek, választass ki Cs. Szabóval, [ha még ő a szerkesztő], a könyveimből.” A küldött vers, amelynek „eredetije” nem szerepel az említett könyvekben (nem is jelent meg a költő életében nyomtatásban), valamifajta *ráadás* vagy *főlősleg* a barátunk címzett levélben, amely *kölcsönbe* kapott francia verseskötetek visszaküldését is ígéri,¹⁵ s amely mire majd a barát kezéhez érkezik, a halálemény már bekövetkezett, sőt a barát arról már értesült, telefonon, vagyis a *kézhez kapott versben nem mást, mint ezt a megtörtént szcénát láthatja leképeződni vagy megismétlődni, kísértetiesen.*

Jövő és múlt, előidejűség és utóidejűség egymásba fordulása ez az öngyilkosság irreverzibilis eseménye, pontosabban a róla érkező hír időszerkezete következtében: az öngyilkos tett értelemszerűen a búcsúlevél megírása *után* következik be, de a levél címzetthez érkezése *előtt*, azaz (nyelven kívüli, eseményi) referenciája nem létezik a levél *előtt*, mintha a levél fikció és valóság eldöntetlenségében lebegne, egészen a halál eseményéig, amiről a levél címzettje hamarabb értesül, minthogy a levelet kézhez kapná. Az archiválás eseménye tehát korábban történik, mint az általa archivált esemény, miközben valójában mindkettő úgy tartozik hozzá a szöveghez, hogy kívül marad rajta. *A levél [s a benne elhelyezett vers] mint szöveg csak a referenciájától és beszélői eredetétől való eredendő elválasztottságában képes erre a postai effektusra, külső, idézhető és áthelyezhető szöveggé. A korai, mert az öngyilkosságot megelőző levél később, az öngyilkosság híre után érkezik el címzettjéhez, miközben azt pillanatokkal élete feladása előtt adja fel a költő. „Ezt a levelet és a könyveket Attila öngyilkossága előtt a pályaudvaron a tehervonat postakocsijába dobta be,*

László – Tverdota György, Akadémiai, Budapest, 1987, 1201. [II. kötet]; Szabó Lórinca írja a *Te meg a világ* kötet *Célok és hasznok között* című versének kommentárjaként a *Vers és valóságban*: „Egy alkalommal József Attila, mikor a Németvölgyi úton nálunk járt és amikor bizonyosságot tett róla, hogy az egész Te meg a világ-ot könyv nélkül tudta, az utolsó stórfájával vitakozott velem”. Szabó Lórinca, *Vers és valóság*, szerk. Kabdebó Lóránt, Magvető, Budapest, 1990, I, 303. Lásd még ehhez: Kabdebó Lóránt, *Szabó Lórinca utolsó emlékezése = Uó., Mesék a költőről. Szabó Lórinca-tanulmányok*, Ráció, Budapest, 2011, 125–137. Nem véletlen ezéért, hogy maga Cserépfalvi is ezt írja: „József Attila valószínűleg emlékezetből írta le részemre a saját halálára is alkalmazható sorokat.” Cserépfalvi Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*, Gondolat, Budapest, 1982, 172.

15 Ide tartozik az a József Jolán tanúságtételében fennmaradt történet, amely szerint a költő utolsó napjának délelőttjén, miközben József Attila – mint utóbb kiderült, búcsúzó – leveleit fogalmazza, Etel kislánya, Makai Zsuzsi a Cserépfalvinak küldött levélben említett Victor Hugo-kötetet, a *Les Châtiments*-t nézegeti, s a kislány, olvasást mímelve a kinyitott versnél, melynek címe *Ultima verba*, ezt mondja: „Attila verse...”, amire József Attila felfigyel, visszakéri a kötetet, és miután többször elolvassa s végül felolvassa, a vers fordításába kezd. Vö. József Jolán, *József Attila élete*, Argumentum, Budapest, 1999, 287–289. A vers első szakasza: „La conscience humaine est morte; dans l'orgie, / Sur elle il s'accroûpit; ce cadavre lui plaît; / par moment, gai, vainqueur, la prune rougie, / Il se retourne et donne à la morte un soufflet.” [Somlyó György fordításában: „A lelkiismeret halott; e vad tivornyán / rátérdel ő; e szép holttest tetszik neki; / Olykor visszatekint, szeme vérben forogván, / A víg győztes és a holtat pofonverí.”] Németh Andor értelmezésében: „Lehet, hogy utolsó olvasmányának foszlányai kavargtak tudatában, a *prunelle rougie*, mely olyan, mint a mozdony vörös állampája, az *il s'accroûpit*, ami maga után vonta ezt a régi verssorát: »Vonat elé leguggolni.« »Az értelem meghalt« – ezt magára vonatkoztatta, mint akkoriban már mindent, ami nyomtatásban a szeme elé került, és természetesen a *cadavre*-t is.” Németh Andor, *József Attiláról*, Gondolat, Budapest, 1989, 330–331. Lásd erről még: Cs. Szabó László, *Ultima verba. József Attila emléke = Kortársak József Attiláról II*, 1047–1049.; Péter László, *Ultima verba = Uó., József Attila nyomában. Válogatott írások*, Argumentum, Budapest, 2000, 110–119.

a posta kézbesítette.” – írja Cserépfalvi a visszaemlékezéseiben,¹⁶ azaz a levelet a halálhírként olvasható búcsúverssel *ugyanaz a vonat* továbbítja, amelynek kerekei a költő halálát okozták: *a halálnak és a hírének a médiuma egybeesik*. Nem nehéz felismerni, hogy a vonatnak az ebben a költszetben játszott összetett önértelmező szerepe és az ezt az életművet lezáró életrajzi esemény közt többet lehet, sőt kell látnunk, mint belső és külső, mű és élet véletlen érintkezését, coincidienciáját: a saját pályán közlekedő *gép* és az élő, organikus emberi test „találkozása” ez a nyelvben, a költszetben [pontosabban: mint nyelv, mint költszet], valamint „kívüle”, halálként, az életben. Aligha véletlen, hogy éppen a kiadója kezéhez címezi a költő ezt az utolsó kézjegyet, kinek a költői hagyatéka, az utóélete mintegy a kezében van. József Attila tehát magyarázat nélkül küldi az *őt túlélő gyászoló kezéhez saját költői maradékát*, ennek a halála előtti utolsó inskripcióját [mint egyfajta *tisztázatot*], mintha ezzel is nyomatékossítaná ennek a *maradéknak a másakra hagyottságát*, a túlélő másíknak való redukálhatatlan kiszolgáltatottságát. S szolgáltatná ki ugyanakkor ezt a másíkat az *ő*, a saját halála feletti gyászának, *előre mondva a számára, ami vele megtörtént lesz*, és amit *ő*, a másík csupán elismételni, *utánamondani tud*, megerősítve ezzel azt, ami eseményként maga is ismétlés, sőt egyfajta *kettős mimézis* [nem egyszerűen a barátot gyászoló verséé, hanem a barát haláláé, az öngyilkosságáé] vagy helyettesítés.

Kérdés természetesen, hogy ez a vers[változat] mint kommentár nélkül hagyott maradék maga szolgál-e magyarázatként és miképpen, azaz mit világít meg a halál eseményéből, a gyász és a hagyaték mibenlétéből, illetve működéséből. Annyi már itt előre vethető, hogy akár a levelek, akár a mellékelt [búcsú]vers szövegei – mint egy intencionált tudat korrelátumai – éppúgy szándékról tanúskodnak, miképpen a tudatosan választott, szándékos halál, az öngyilkosság, amely utóbbi nélkül a levelek implicit búcsúja [mint szándék] nem lenne előhívható, kikövetkeztethető, s amelyet – a halál szándékosságát – ugyanakkor a levelek hiányában pedig nem tudhatnánk olvasni. A szándékon túl, melynek feltételezésétől az öngyilkosság mint cselekedet identitása, a tett azonosítása függ, az *indítékhoz* történő hozzáférés is döntő lehet, vagyis az, mi készítette tetteire, illetve – ezzel összefüggésben – hogyan tekintett előre e tette, hogyan értelmezte ezt *előzetesen utólagosságában* a költő. Sőt, hogy ki követte el az öngyilkosságot, ki volt az öngyilkos József Attila, ki ölt meg kit ebben az eseményben, ahol egyazon személy hasad a gyilkos és az áldozat ellentétére?¹⁷ *A szöveget a halál magyarázza, a szöveg pedig a halált, amely ennyiben szintén szöveggként, tehát olvasásra utaltként előálló tett vagy történés*. Mindkettő az önmaga olyan *külsőiesülése*, amelyből ez az önmaga egyúttal ki kell hogy záródjék: a halál nem egyéb, mint ez a kizáródás, az [ön]tudat kitörlődése és az élettelené váló test üres burka, az irodalmi szöveg [a vers] pedig *elszakad ettől az önmagától*, ennek protetikusan külsőiesüléseként, és az *ő* távollétében, életétől-halálától függetlenül, azaz

16 Cserépfalvi Imre, *i. m.*, 172.

17 Az öngyilkosság egyszerre aktív és passzív esemény, voltaképpen függetlenül a módjától. Nemcsak abban az értelemben, hogy az akarat, a kivitelező szándék és az ezt elszenvető megkettőződik, hanem abban is, hogy mindig valamely külső erőre, hatásra van ráutalva, amelynek *aktívan* szolgáltatja ki magát vagy amelyet *aktívan* aktivál, de amelynek az életet kioltó túleréjét *elszenvedi*. Az öngyilkosság tette a saját performanciáját még legtokéletesebb sikerültsége esetén is nyitva kell hagyja az esemény kalkulálhatatlan érkezésének.

halála után is működik, vagy ahogy mondani szokták: saját életét éli.¹⁸ Ahogy Derrida mondja, a mű egyszerre az őt létrehozó esemény nyoma (ennek a nyomnak a neve) és az esemény létrehozása maga.

Minden túlélő mű őrzi ennek az ambiguitásnak a nyomát. Őrzi az őt létrehozó jelen emlékezetét, de ebben a jelenben már ott volt *ha nem* a terve, legalább a lényegi lehetősége ennek az elszakadásnak [coupure] – az elszakadásnak, hogy nyomot hagyjon, az elszakadásnak, hogy túléljen, az elszakadásnak, amely időnként még akkor is biztosítja a túlélést, ha nem is volt tervben. Ez az elszakadás egyszerre egy seb és egy kinyílás, egy lélegzés esélye, és valamiképpen már munkában volt. Megjelölte, akár egy seb, ennek a létrehozásnak az eredendő jelenlétét – *mintha* a gép, a kvázi-gép, mielőtt még technikailag létrejött a világban, már ott működött volna, ha mondhatom így, az élő jelen élő tapasztalatában.¹⁹

Életrajz és költői mű komplementaritása a halál eseményével és a gyásszal kezdődő József Attila-kultusz működését is leírja, amelynek kényszerítő mechanizmusán a tudatosításával sem lehet kívül kerülni:²⁰ a halált a költészet megértelmeseíti, miközben ez az értelemtelivé tett (és eleve szándékosnak látszó) halál a költői szöveg értelmezőjeként viselkedik, egy szenvedéstörténet végpontját és/vagy [hitelesítő] pecsétjét ütve rá, vagy inkább kölcsönözve a számára, azt, amit másfelől tőle, a költészeti korpusztól nyer el, eltéveszthetetlenül, mely a szenvedéstörténet archívumaként kínálja fel az indítékok különféle (egymáshoz adódó) lehetőségeit, ezek projektálását. Mindez katartikus és elháríthatatlan: hatása alól, tehát lényegében a József Attila-líra poétikai és esztétikai hatása alól nem tudjuk és bajosan is lehet kivonni magunkat. A szóban forgó búcsúvers is ennek az ismerős[sé tevő] dialektikának az egyik dokumentuma (mi több, a produktuma), ám miközben feloldhatónak is bizonyul ebben az ökonomikus képletben, egyúttal ennek a megalapozhatatlanságára is ráirányíthatja a figyelmet. A halál ugyanis úgy íródik bele az életben a legkülönfélébb (ismeretelméleti, morális, lélektani stb.) ökonómiába, hogy közben ennek mindenkor negatív másikja marad, amennyiben minden rá irányuló tudattal és szándékkal heterogén, minden megismerést felfüggesztő, neki ellenálló ismeretlennek a neve, amely – s az öngyilkosság mint aktus – végső soron nem magyaráz meg semmit, s a költészeti korpusznak is a kriptikus, minden átsajátítással szemben rezisztens létmódját hívhatja elő. A szándékhoz történő hozzáférés nehézségei, mi több, a szándék olvasásának lehetetlensége

18 „Lehetséges öröksége lévén annak, ami előbb egy esemény, a műnek csak akkor van virtuális jövője, ha túléli az aláírást és ha megszakad a kapcsolata felelősnek feltételezett aláírójával. A mű így azt feltételezi, hogy a gép egy logikája megegyezik, bármily valóságértelmennek is tűnjék ez, az esemény egy logikájával.” Jacques Derrida, *Le ruban de machine à écrire. Limited Ink = Uő, Papier Machine*, Galilée, Párizs, 2001, 38.

19 Uo., 112.

20 „A lírai költő a kultuszban drámai szereplőként lép elének, akinek költeményei mintegy a drámai monológok értékével bírnak. Az életben végrehajtott tényleges cselekvések és a műbeli kijelentések kölcsönösen visszhangzanak egymásra. A versben a költő a későbbi tetteit jóslja meg, illetve írásban a vele az életben történetekre reagál.” Tverdota György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Pannonica, Budapest, 1998, 11.

a lélektannak a – József Attila által páratlan mélységgel átsajátított s önelemzéseként működésbe hozott – freudi diskurzusa felől is megmutatkozik, azokkal az önmagánál lévő tudatra, sőt az elmeállapokra vonatkozó kérdésekkel együtt, amelyek a költő lelki betegségének lezárhatatlan értelmezésében vetődnek fel újra és újra.²¹ De *idézzük ide* végre az ominózus [búcsú]verset, amely tehát szinte teljes egészében *idézet* egy korábbi versből, olyan utolsó szó ezért, amely a költő korábban lejegyzett szavainak általa történő mechanikus elismétlése, gépszerű felmondása, egy külsővé vált saját interiorizálása, újraelsajátítása.

Szól a telefon, fáj a hír,
hogyan megölted magad, barátom,
és konokul fekszel az ágyon.
A bolondok között se bírt

szíved a sorssal. Seholy írt
nem leltél arra, hogy ne fájjon
a képzelte kín e földi tájon,
mely békén nyitja most a sírt.

Az (ön)idéző ismétlésben a téri deixisnek (*lám*) a [mindenkori] jelen pillanat temporális deixisére [*most*] cserélése az időviszonyok jelentőségét nyomatékosítja a térbeliek rovására, az ismétlés [a másolás mint újramondás] aktusának dátumára irányítva a figyelmet, miközben az öngyilkosság eseményére az első szakasz továbbra is mint múlt idejű, már bekövetkezett tényre utal. Amennyiben a *most* időhatározó a tüstént elérkező saját halálra vonatkozik [ami nincs kizárva, ám korántsem magától értetődő, hiszen a halálra nem rögtön következnek a sír megnyílása, azaz az elhantolás,²² így pedig a *most*

---

21 Ebben az összefüggésben a Bak Róbertnek írott búcsúlevél is döntő mozzanat lehet, s vele az a hosszú önelemző levél, amelyet a költő első pszichoanalitikusához írt azután, hogy ez lemondott a kezeléséről. Lásd a kérdéskörhöz e két legutóbbi munkát: Bókay Antal – Jádi Ferenc – Stark András, „Köztetek lettem én bolond...”, Magvető, Budapest, 1982; *Miért fáj ma is? Az ismeretlen József Attila*, szerk. Horváth Iván – Tverdota György, Balassi – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

22 A költőtársat gyógyzó szonett [Juhász szerett versformája] két elhagyott strófája éppen a testnek a temetésre előkészítését és halál utáni életét [a szörzetek tovább növekedését] jelenetzi és helyezi el a versbeszéd mostjában: „Mit mondjak most? Hogy ég veled? / Hogy rég megölt a képzelet? / Még nő szép szakállad s hajad. // Fölmondjuk sok szép versedet. / Mosdatnak most. Anyád sírat / s társadtól jön egy sírat.” A test és a költői korpusz *a halál utáni életük* révén kerülnek párhuzamba egymással [amit a *szép* jelző áthelyező ismétlődése nyomatékosít]. A versbeli *most* deiktikus pillanata a test utolsó – a sírban örökre eltűnése előtti – képének megörökítéseként a nyelv evokatív ereje, azaz a képzelet révén idézi fel élelken, sőt életszerűen a halott testet, amely képzeletről ugyanakkor a vers azt állítja, hogy már az életben bekövetkezett halálát okozta („Hogy rég megölt a képzelet?”), azt, ami [a költői hagyaték] a túlélését is lehetővé tette: a síron túli hang végtelen ismételtettségében („Fölmondjuk sok szép versedet.”). A „Mosdatnak *most*.” tautogrammatikus anagrammája a hangzás (fölmondás) mindenkori jelenét [*most-ját*] írja bele az írás [a betű] térbeliségébe, miközben a halottmosdatás szó szerintisége a versmondással időben és térben érintkezve figuratív kiterjedést is nyer, a *katarszisz* jelentését, amit a folytatásban a síró anya [*sírat*] és a *sírat* [végső soron maga az olvasott vers] közötti rimelés tesz végképp eltéveszthetetlené. [A József Attila-versek, mint az jól ismert, a rendre az anya alakjához kapcsolt mosás és a költészet katartikus teljesítménye közötti figuratív kötést gazdagon kiaknazzák.] A *most* pillanati eseményének és az öröklét idejének az önreprezentációra

és a *lám* rámutatása között sem döntő a különbség: a szócsere nélkül is nyugodtan beszélhetnénk József Attila saját sírverséről], akkor az első strófa befejezett múltja és a záró mondat jelene (immediális jövője?) közötti ellentmondás felfogható a lírai kijelentésaktust és időviszonyait strukturálisan meghatározó bonyodalmak szintaktikai jeleként.

Mindenekelőtt innen és túl, előtt és után ama ellentmondásos kötése fontosak, amelyek a jelenek egymásutánjára alapozott időt, illetve élet és halál kizáró ellentétét – ha nem is maradéktalanul – kijátszva határozzák meg a versben beszélő helyzetét. A halál ideje egyfelől az ismeretlen, kalkulálhatatlan eljövő, másfelől a múlt, amennyiben a halál már beíródott az életbe, programozva lett az élet által, azaz élőként úgy vagyok előtte, hogy az kezdettől, születésemtől, fogantatásomtól fogva *mögöttem* van. A legidegenebb sajátom, a legsajátabb másikam, amely tehát olyan elmúlt jövőként érkezik el, amely soha nem volt jelen.²³ A vers leírásának pillanatában (ahol a keletkezés és idézés, a születés és az ismétlés, az élő és a gépszerű egybeesnek) az önmagát mint halottat megszólító én olyasvalakihez beszél, aki még nincsen,

---

is kiterjedő egymásba játszását a záró mondat megismétli, amennyiben benne a *sírirat* szó a szemantikai környezetből következően a vele összehangzó *távírat* kifejezés helyett áll (a telefonon kapott hír inverzeként, rá adott válaszként is). A szórzetre bízott prosopográfia mintha már itt jelezné a másik gyászának az ön maga gyászára áthelyezhetőségét, amennyiben – ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán megfigyelte – „József Attila verseiben az én testét feltűnő gyakorisággal, sőt talán a leggyakrabban [...] a haj [...], illetve egyéb testszövetek reprezentálják”. Azok (mint a bajusz vagy a haj), melyek „a legkevésbé inherens összetevői a személyiségnek (amennyiben bármikor megváltoztathatók), ugyanakkor (szintén a megváltoztathatóság okán) a legmeghatározóbbak közé tartoznak egy arc megjelenését tekintve.” [Kulcsár-Szabó Zoltán, *A „lírai én” olvashatóságának kérdései a József Attila-recepcióban*, Irodalomtörténet 2002/4., 492.] A szakállas Juhász Gyula és a bajuszos József Attila ikonikus különbségéhez emlékeztetni lehet arra, hogy a szakáll a József Attila-versek beszélőjének is visszatérő attribútuma, lásd: *Óreg itt minden..., Borostyánkőbe..., Medáliák 10. A Meghalt Juhász Gyula* című, csak József Attila halála után megjelent versnek létezik egy pár- vagy ellendarabja, a *Te öngyilkos...* kezdetű fogalmazvány [melynek szintén vannak strófa- és sorváltozatai], amelyben a gyászoló nem a megértő megbékélés hangján, hanem a szemrehányás és a vád modalitásával szólítja meg a halottat, rímpárjaival és prozódijával Kosztolányi líráját idézve meg, önidézeteivel pedig a Babitshoz írott *Magad emésztőt* hozva emlékeztetbe, sőt a *[Jön a vihar...]*-nak az *Esti kérdésre* alludáló zárata is ott visszhangzik benne. Az ugyancsak szonettformába rendeződő vers szemmel láthatóan nincs kész, második strófájának utolsó három sora hiányzik: „Te öngyilkos, kicsoda példát / adtál nekünk, kik szeretünk! / Megnehezítet szerepünk. / Hát más nem éppen annyit élt át, // mást nem roskaszt-e annyi vélt vád // Kinek a szeme omló könnyű, / elmenni annak ilyen könnyű? / Mért bántsz? Én nem bántottalak! // Versed csengése mért pereg? / Ugy tettél, mint a kisgyerek / ki becsöngetett s elszaladt.” Az öngyilkos gyásza ellentétes lelki tendenciák, a tudomásul vevő megbékélés és a haragos értetlenség, az azonosulás és az ellenállás konfliktusaként rajzolódik ki a verspárból, aminek a fent idézett búcsúvers olvasására nézve is lehetnek fontos következményei. Mint ahogy annak is, hogy a korpusz halál utáni gondozásának és a gyásznak az anya alakja köré rendeződő tanúsága marad kívül az átmásolt búcsúversen, az, ami a *Majd* egyik (a legismertebb) változatában jelenik meg emlékezetesen.

- 23 Vagy ami ugyanaz, ami kezdettől fogva az életbe íródik, úgy, mint az élet önmagánál jelenlétének a lehetetlensége. „Szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szívemben a halál.” *A Levegőt!* című versnek ez a jól ismert hasonlata, amely a saját testbe helyezi a test és a lélek, az anyag és a szellem analógiáját, a halált a telő, múltó élet felhalmozódásaként, a saját étellel együtt növekvő protetikusan idegenként (*idegen anyag*) és idegenségében is ismerősként (*szívemben a halál*) látatja. „Szaporodik ... a halál” – az élet reprodukciójára használatos ige is nyomatékosítja itt élet és halál egymásrautaltságát. A telő élethez mint a halál szaporodásához lásd még: „Oh kínos, szögletes mulásom! / Perccel nyelődő pusztulásom! / Számban halálok keverednek.” [*Kínos, szögletes mulásom*] Látni való itt, hogy a pusztulás nemcsak a halál növekedése, de egyúttal saját elnyelődése, fogyása is, az élet maradékokat, a maradék túléleteket, minek következtében a *szájban keveredő halálok* képzete vonatkozhat a halál kettős jelentésére: a biológiai megsemmisülésre és a halál általi túlélésre a költészetben.

amennyiben a halottat majd a bekövetkező öngyilkossága „állítja elő”, tehát ez a megszólított halott ekkor még csak mint elképzelt létező, mely léte éppen az választja el áthidalhatatlanul az igazi, megtörtént haláltól, hogy ennek negativitása a halálnál való jelenlétre is kiterjed – ebben a halott nem láthatja és nem szólíthatja meg többé önmagát. „A saját halálunk nem reprezentálható a számunkra, és bármennyiszer is megpróbáljuk reprezentálni, észre kell vennünk, hogy valójában nézőként továbbra is ott vagyunk.” – olvashatjuk Freudnál, aki a saját halálban való hit lehetetlenségéről és a tudattalannak az én halhatatlanságát feltevő, az időt nem ismerő létmódjáról beszél.²⁴ Nem véletlen, hogy a költő a saját halálát csak mások halálához hasonlóan, azaz csak befejezettként és külsővé (élettelen testté) vált voltában tudja elgondolni. A saját halál imaginárius színházáról, ennek lélektanáról a több öngyilkossági kísérletet is *túlélő* József Attila így számol be 1935-ben egy nevezetes gyerekkori esemény kapcsán: „Nagyon meghatottan képzeltem el, hogy amikor meghalok és nem leszek, állandóan engem festenek sírva maguk elé. Majd akkor tudják meg, hogy ki voltam, ha hiába keresnek. [...] Határozottan úgy sírtam, mint akit megindít a mély részvét egy olyan másvalakinek a halálakor, akit nagyon szeret és sokra becsül az ember.”²⁵ A fantazma, mely szerint a halál a szeretteinek, elsődlegesen az anyának az iránta való szeretetét igazolja, az anyára, a tőle való elválasztottság felszámolására irányuló obszessziók József Attilánál jól ismert körébe tartozik. Az anya s a hozzá való viszony ugyanakkor sokkal bonyodalmasabb és ambivalensebb lélektani szerepet játszhat itt, mint ahogyan azt az erre összpontosító elemzések feltételezik.²⁶ Elég most annyit előre vetni, hogy a Freudot értelmező Lacan szerint az anya az az első Másik, aki jelenlétének és távollétének váltakozása révén a szubjektumnak a vágya enigmáját mutatja meg: a szubjektum ennél fogva az a valami kell „legyen”, amely válaszol erre a vágyra. Az én identitása ebből kifolyólag az önmagamtól való elválasztottság, tehát az eredendő másokra utaltság, valamint az elsajátíthatatlan másik kettős negativitásának a függvénye.²⁷ A gyerekkori öngyilkossági kísérlet idézett értelmezése már azzal színre viszi ennek bonyodalmaikat, hogy benne a saját megsemmisülésem mint negativitás révén nyerem el identitásomat, s a halálommal válok igazán élővé, sőt értékessé – *mások számára*, hiszen ennek következménye engem már nem érinthet. Miközben éppen ezt nem lehet maradéktalanul elképzelni – a másik érintettsége a halott testem szemlélése és az átértett részvétem által a saját érintettségem marad: a saját halálom

24 „Ezért jelenthette ki a pszichoanalitikus iskola, hogy alapjában véve senki sem hisz a saját halálában, vagy ami ugyanaz, hogy tudattalanjában minden egyes ember meg van győződve saját halhatatlanságáról.” Sigmund Freud, *Considérations actuelles sur la guerre et sur la mort*, ford. S. Jankélévitch, Payot, Párizs, 1968, 259.

25 József Attila, *Öngyilkosság? = József Attila művei I*, szerk. Szabolcsi Miklós, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 718.

26 „József Attila anyaverseire egy sajátos kettősség: a *ragaszkodás* és *lázadás* kettőssége jellemző. A gyermek ragaszkodását és hiábavaló lázadását fogalmazza meg a *Mama* is. Ragaszkodása olyan mértékű, mint amilyen az élethez való ragaszkodása, s lázadásának oka is ebből vezethető le: lázad, mert nem kapja meg, amit kíván, mert ragaszkodása hiábavalónak tűnik.” Szigeti Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, Magvető, Budapest, 1988, 54.

27 Vö. ehhez Kulcsár-Szabó Zoltán elemzését a *Magány* és a *Ki-be ugrál* című versekről: Kulcsár-Szabó Zoltán, *Magány és énihiány József Attilánál = „Mint gondolatjel vízszintes a tested”*. *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. Prágai Tamás, Kortárs – Mindentudás Egyeteme, Budapest, 2005, 117–144.

egy autoaffekció körében hárul vissza rám mint élőként, organikusként feltételezett alanyra elkerülhetetlenül. A csak túlélteként reprezentálható saját halál a *költemény síron túli hangjában és a hozzá társuló beszélő arcban, a szövegben mint túléletben* nyilvánul meg, abban, ami a halált ugyancsak egy lélektani és morális ökonómiába írja bele elháríthatatlanul.²⁸ Ez az ökonómia ott dolgozik a saját halál legelszántabb anticipációiban, az öngyilkosságra tett utalásokban, a földi világból való önkéntes kilépés rezignált és fenyegető ígéreteiben, s egyáltalán az életről lemondás legkülönfélébb szcenikáiban. A saját halandó életem elvesztéséhez, a róla való lemondáshoz, azaz az önnön halálomhoz előrefutó képzelet e halandó élethez ragaszkodás legintenzívebb affekciójaként lép működésbe, *a saját életem legelőbb, legélénkebb megéléseként az önnön halálom gyászán keresztül*. Martin Hägglund írja Derrida egyik önéletrajzi szövege kapcsán, melyben a filozófus saját meggyilkolásáról fantáziál: „Annak kísérletét, hogy megélje/átélje a saját halálát, nem a halál iránti vágya hajtja, hanem az, hogy újramegerősítse a vágyát a halandó életre, amelyet el fog veszíteni.”²⁹

A *Szól a telefon...* kezdetű nyolcsoros *versidézetben* az önmagát gyászoló beszélő referenciális kerete szerint [tehát ha úgy olvassuk, hogy József Attila beszél itt a halott József Attilához] a túlélő nem egyszerűen a szeretett másik, akit a saját halálát vizionáló én a maga önmegerősítő körébe von, öngyásza és a másik rá irányuló gyásza között folytonosságot tételezve [miként az iménti önéletrajzi eseménynél], hanem az én része vagy reprezentánsa, az, aki a síron túlról beszélve már *előre túléli* öngyilkos önmagát, a néma halottnak címezve beszédét, a megszólítás aszimmetrikus helyzetében. Én és másik különbsége az én-en belülré helyeződik ebben a szövegben, e szöveg[re *kívülről* vetülő beszédhelyzet] által, amely maga nem más, mint az én önmagaságának *kívül helyeződése* a világba, egy protetikusan vagy pótlékszerű mechanizmus, ami egyfajta szeparáció, s amit nemcsak halálnak, de akár születésnek is nevezhetünk. A szöveg lehetetlen beszédhelyzete egyúttal mintha a halál kalkulálhatatlanságának és szuverenitásának elébe vágó, azt korlátozó öngyilkosság eseményét is leképezné, amennyiben benne vagy általa az élő mintha a halála után rá irányuló gyászt – melyből a halála majd kizárja – próbálná uralni, programozni, azt, ami másfelől épp a halott szuverenitása hiányára, az őt gyászoló másíknak való kiszolgáltatottságára mutat vissza. Noha ez rögtön meg is fordítható, lévén a néma, nem felelő halott a megszólítása és egyáltalán utóélete számára olyan szuverén, aki minden, tette olvasását célzó művelet megalapozását ellehetetleníti, azét is, amelynek – a saját halálának, amiről neki is csupán előzetes képzelet lehetnek – programozni látszott az értelmezését. Ha a halott és az őt gyászoló túlélő egyazon személy, akkor nemcsak az utóbbi élete,

28 Az engem túlélő és az utánam, a halálom után jövő másokban élek túl a saját sírfeliratom, halotti beszédem közvetítésével, mindazokban, akik ezt a feliratot vagy beszédet elismételve, belé életet lehelve temetnek el, gyászolnak meg, siratnak el engem [halálom után sok-sok évvel is] és előre önmagukat, mintha én siratnám el bennük, az általuk ismételt szavaimmal, önmagamot és őket, az eljövőket, akiket versem[mel] túl fog[ok] élni, én lennék a gyászolt és a gyászoló, a temetett és az eltemető egy személyben, ami egyben azt is jelenti, hogy nem vagyok eltemethető, meggyászolható, hogy túléltem önmagam. A költemény mint a maradékom túlélete megakadályozza a teljes halálomat, elmúlásom lezáródását, voltaképp a minél inkább meghalok, annál inkább élek paradoxonában.

29 Martin Hägglund, *Radical Ateism. Derrida and the Time of Life*, Stanford U. P., Stanford [California], 2008, 191.

túlélő volta vetülhet rá az előbbi életteleniségére, de a halál képzete az utóbbira is kiterjeszkedik, miáltal a halottnak címzett beszéde nem lesz egyéb, mint mechanikus ismétlés, amely a konok hallgatás egyik változata. „Ugy tettél, mint a kisgyerek / ki becsöngettet s elszaladt.” A *Meghalt Juhász Gyula* ellenversének, a *Te öngyilkos...*-nak e zárata rávilágíthat a versbeli beszéd csengése (úgy is, mint mechanikus, de élő által kiváltott, élő személyt feltételező jelzés, mely mindazonáltal a „Szól a telefon” kezdő szerkezetében is játékba jön mindkét másik versben) mögül eltűnő életrajzi alany hiányának következményeire [amely eltűnés mindig megtörténik, még az életrajzi szerző halála előtt, mely utóbbi pusztán nyilvánvalóvá és definitívvé teszi a hiányt].

A önmegszólításnak és vele a halál utánra projektált öngyászoknak ezt az önéletrajzi keretből következő különös képletét a *Szól a telefon...* a felütésével el is távolítja magától, amennyiben az itt megszólaló gyászolóknak a másik halála nem közvetlen tapasztalata, de telefonon, azaz egy harmadik közvetítő tanúságtétele révén értesül a halálhírről. Gyászolt és gyászoló távolságát tovább növeli az utóbbi fájdalomnak hangsúlya, amely szembe kerül az öngyilkos életteleniségével, akinek tettét éppen a fájdalom felszámolása indokolja. „Sehol írt / nem lőttél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon.”, olvassuk, s előtte: „Szól a telefon, fáj a hír”. A gyászolóknak a halottól való elválasztottsága kettős, térbeli és ontológiai, s képzeletére is kettős értelemben van ráutalva a gyászában: a halálhír nyomán kell elképzelje a másik halálát, halott voltát, illetve a képzelete kell a gyászhoz, a halottal való együttérzéshez, amely – akár a saját halál elképzelése – [túl]élőként tételezi a halottat, olyanként, aki pedig immár csak benne magában, emlékezetében van jelen, s akinek indítéka vélhetően a *képzelt* kínjai nyomán *valóban* érzett elviselhetetlen fájdalomnak megszüntetése volt, s akinek e kinja ezentúl csupán képzelt, a gyászoló túlélő által belevetített lehet. A „képzelt kín e földi tájon” maga a gyász, amely fáj, s ami a túlélő gyászolót aszimmetriájában is tükrössé teszi a gyászolt halottal, akinek öngyilkosságát az előbbi éppen e képzelt kín fájdalomra vezeti vissza, arra, amit szavai szerint („fáj a hír”) ő maga is érez a[z elképzelt] halott fölött.³⁰ A túlélő gyászoló innen is mintha azonos lenne a halottal, amennyiben neki is jó oka, ugyanaz az oka lehet az öngyilkosságra. [A képzelet, melyről a *Meghalt Juhász Gyula*ban ezt olvastuk: „Hogy rég megölt a képzelet?”, ebben az értelemben is ő.] Csakhogy a másik képzelt kinja, bármennyire fáj is, még gyászoló és gyászolt azonosságának csak a képzelet számára adott lehetetlen

30 „Sehol írt / nem lőttél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon” A szerkezet – mely a fáj/ táj rímpárt is Juhásztól kölcsönzi: „Ezek a tájak, ó, be fájnak” [A vonat ablakára] vagy az *Anna, Kései ragyogás, A rohateci Máriánál, Profán litánia, Örök zene, Isten háta mögött, Örök búcsú* és más versekben – különösen szubtilis, hiszen a fájdalom és a táj[ék] összerímeltetésében a fájdalom testen való lokalizálhatóságának nehézségei is aktiválódnak [Hol fáj? Itt, ezen a tájon!], ami ugyancsak hangsúlyossá teheti a képzelet [s egyáltalán a képesség, a térbeliség] fájdalomban játszott ellentmondásos szerepét, azt, hogy a képzelt nem egyszerűen ellentéte a valóságosnak, illetve testi és lelki fájdalom elválaszthatatlanságát. Persze ennél alighanem többről, másról is lehet itt szó: az „e földi tájon” felidézheti Juhász tájköltészetét s benne azt a romantikus hagyományt, amely a természeti táj látványában a lélekállapot kivételését ismerte fel, s amelytől József Attila tájköltésze – amely kívülről ismerte a Juhászt – összetetten különbözik el. Az „e földi tájon” továbbá a benne kimondatlanul is felidézett égi tájjal ellentéteződvé (vagy akár ez utóbbira is kiterjeszkedve, azt e földi világgént magába foglalva) vesz távolságot Juhász lírájának keresztényi transzcendáló karakterétől, s erre épített moralizáló biztonságától, mely például az 1924-es *Őnarcképből* is megfigyelhető: „E szemek lassan, lassan kődbe veszve / Sejtik csupán a földi tájakat, / De fényt ad nékik minden égi eszme.” A „földi táj” ezekkel együtt egyszerre az ismerős föld, a szűkebb táj, amely kulturális táj is, nem pusztán természeti, vagyis a világ, s e földi

helyzetében is – amint láttuk – csak [át]képzelt lehet, amelynek imaginációja a halott konok hallgatását a saját fájdalom ökonomikus körébe vonja, vagy éppen verseivel helyettesíti, oldja fel. A búcsúversben József Attila, a költőtársat gyászoló szonettben Juhász Gyula verseivel. Juhász, kinek neve a gyászoló szonett címében (mely cím akár egy újság- vagy telefonhír: *Meghalt Juhász Gyula*) arccal látja el a szövegben a „barátom” formulával megszólított halott testet (miközben a búcsúversben József Attila arcát a másolás külső körülményei engedik a halottra vetülni), melyből a hang már hiányzik, de amely még őrizi az arc egyénítő vonásait, nos Juhász saját halálát számos versében vetítette előre, szenvedéstörténetként értelmezett életét (aminek a halála – akárcsak József Attilánál – a hitelesítő pecsétjeként is olvasható) a néma test helyett, illetve ezzel együtt, költészete mondja el. Az a költészet, amely nemcsak műfajai, hanem – ettől nem függetlenül – a tematikája révén is bizvást nevezhető testamentálishnak: benne a *testamentumok*, *sírfeliratok*, *epitáfiumok*, *önarcképek*, *gyászversek*, *halotti beszédek* hosszan sorakoznak a végig kitartott elégikus hang jegyében. Az őt megszólító s szavaival felidéző túlélő [József Attila] testetlenül, a hangja révén van jelen a szövegben, s az öngyilkosság indítékát a halott költő [szavai, rímei, dikciója] nyomán magyarázza. A *kín*, *fájdalom* és származékai meg színimái, a *bánat*, *bú* és társaik, a *táj*, a *sors*, a *sír*, a *hír*, az *ír* (főnévként is) Juhász Gyula költészetének fölöttébb jellegzetes és meghatározó kifejezései,³¹ nem is szólva – a *Te öngyilkos...* kezdetű párverset tekintve – a több helyütt a *könnyűvel* is összezsengtetett *könny* szóról; a *konok* azonban Juhásznál ritkán és a költői éntől eltávolítva használt kifejezés [a *Haladék* című versben a fenyegető rémként inszenizált s az időben telő élettel elkerülhetetlen célként közeledő halál jelzője: „Ki ránk vár fényben és ködökben, / Alattomos, gyilkos, konok, / Minden bukásban és örömben / Ő közeleg, az átkozott.”] ellentétben József Attilával: „Vidám és jó volt s tán konok, / ha bántották vélt igazában.” [József Attila]. Költészete mondja el tehát, ami nem lehet több, mint újramondó ismétlés és átképzelés. Idézet, amely – látjuk mindjárt – még önidézetként sem számolhatja fel maradéktalanul az elismételt beszéd idegenségét, átsajátíthatatlan másságát. „A bolondok között se bírt / szíved a sorssal”, hangzik a halott megszólítása, amely Juhász és József Attila önértelmezését, a másik [a barát] és önmaga idézetét, idézését egyaránt rejtheti [lásd előbbi *Sírversét* 1919-ből], miközben értelemszerűen a bolond mindig a másik, aszimmetrikusan, lévén e fölismerés – akár a bűnösség belátása – fölismerőjét strukturálisan kívül is keríti annak érvényén.³² Mindazonáltal különös, tautologikus állítás ez, mely így fordítható: az lett a sorsod, hogy nem bírtál a sorssal, azzal, aminek képzetéhez hozzá tartozik, hogy lebírhatalan [miközben azt is mondjuk: kézbe veszi valaki a saját sorsát, ami akár azt is jelentheti, maga próbálja írni azt], illetve, hogy *meg van írva*, olyan írással, amely utóbb, az élet múlásaként és a *halál*

---

világ jelölheti a világot a maga egészében [amit egészében senki nem láthat, nem foghat át].

31 Egyetlen példa a *sír/hír* rímpárra: „Mi pedig barátim, járjunk el a *sírhoz*, / A föltámadásról, mely biztatva *hírt hoz*, / Énekeljünk ottan.” [*Ének Arany Jánosról*] (Kiem. B.T.)

32 „A bolondok között se bírt / szíved a sorssal.” Ebben a kijelentésben, az életrajzi referenciájának érvényén túl [azon, hogy Juhász utolsó éveiben huzamos időszakokat tölt a szegedi pszichiátrián, József Attila pedig a Siesta szanatóriumban] a „bolondok között” szerkezet a költői szerep és a költészeti beszédhelyzet (ön)értelmezését is magában foglalhatja, nem függetlenül a „bolondok” szó *említésének* [idézetének] és *használatának* eldönthetetlenlenségétől sem, miközben a szó az élet tragikus felfogásának [a fájdalom elsődlegességének] az inverz pólusát, illetve egymásba fordítható ellentéteiket is játékba hozza. A *bolond* jelentésköréhez Juhásznál lásd A 13-as *agy*, Az

után rajzolódik ki, illetve válik olvashatóvá. A sors valaki életének és halálának az írása, írodása, ahol az egyszerű és megismételhetetlen esemény (az életút és a halál) idézetként s vele egy program, egy mechanika produktumaként tűnik fel – az előre megírt és beteljesített sors, a sors írodásának lehetetlen és paradox ideje, vagyis hogy az van vele, benne megírva előre, ami eseményként kalkulálhatatlanul, utólag megtörténik, hogy programozottságát a programozhatatlan történései létesítik, Juhász és József Attila esetében is zavarba ejtő betű szerintiséget és relevanciát nyer a halál költői anticipációi és az öngyilkosság fényében. Sőt, idézet és esemény korrelációja a másik halálának az idézetében, ismétlésében is hangsúlyossá válik, a halálában, amely az átruházhatatlan és helyettesíthetetlen saját, a *par excellence* megismételhetetlen, mely ugyanakkor éppen az ettől a sajáttól megfoszt[ód]ás eseménye. Mindez talán arra is rálátást enged, amit nyomnak és túléletnek az élő jelenben is ott munkáló mozzanatáról a korábbi Jacques Derrida-idézet mondott, azaz hogy miként is hozza működésbe az egyszerű esemény élő tapasztalatában, az „élő jelen élő tapasztalatában” az ismételhetőség a nyom térbeliségét és az élőtől történő eredendő elszakadását.

A *Meghalt Juhász Gyula* egyszerre értelmezi magát *síriratként* („társadtól jön egy sírirat”) és egyfajta *halotti beszédként*, olyanként, amely nem a jelenlévő, hanem a beszélő által elképzelt (kiterített) halott fölött, neki címezve hangzik el. A *Szól a telefon...* az idézett eseményszerűségével ismétlés és egyedi hasonló aporetikáját, az egyedüli példány hasonló paradoxonait produkálja, mint Kosztolányi nagyszabású *Halotti beszéde*, amely felejthetetlen erővel aknázza ki a műfaji keret adta bonyoldalmak lehetőségeit. József Attila búcsúversének jelenetezett szituációja szerint a temetés előtt vagyunk, az ágyára mint egyfajta ravatalra kiterített halott felett, akinek térbeli elválasztottságát a tereket szinkron időben összekapcsoló telefon és a nyelv evokatív ereje hidalja át, amelynek a jelentőségét a megszólítás diszkurzív jelenébe helyezett *imaginárius* halott (mint megszólított) még inkább nyomatékosíthatja. A megszólító lakonikusan idézi fel a halott életét, önként választott halálának indítékát is kijelölve, szavait a halott test földre tételének deiktikus formulájára futtatva ki, akár egy temetési szertartás végén. A megszólított kettős szituáltsága, a kiterített test távoli valósága és ezzel egyidőbeli képzeleti jelenléte a gyász és az aposztrófé ellentmondásos működéséről is tanúságot tesz: a halott már csak bennem van, megszólító szavaim őt mint külső másikat már nem, csupán a bennem őrzött alakját érhetik el, mégis, a megszólítás, élőnek tételezve, a végtelen távolságában akarja elérni őt, a gyász interiorizáló erejének ellent is állva, halálába bele nem törődve.³³ A versszöveg úgy működteteti a nyelv felidéző erejét az aposztrófában, hogy a térben s halottként egyaránt távoli megszólított inkább jelenlévővé válik, mint a térben és időben jelenlévő megszólító, akinek szavain az előbbi megjelen[ít]ése múlik, amennyiben utóbbi egyrészt a hangja révén van jelen [amely, láttuk és látni fogjuk, idézet: beszéde a hír ismétléseként is felfogható], másrészt a rá utaló formulák személytelenek („Szól a telefon, fáj a hír”) vagy általánosak maradnak: a *barátom* a megszólított és a megszólítottat úgy kapcsolja össze, hogy mindkettőt könnyen behelyettesíthetővé

élő halottak háza, a *Költők, barátim...*, a *Sírvess*, az *Április bolondja* és a *Gulácsy Lajosnak* című darabokat.

33 A megszólítással a szeretett másik feltámasztására irányuló mozgást legintenzívebb formájában aktivált paradoxonaival a *Kései sírató*ban figyelhetjük meg.

is teszi. Az önmaga halott másához forduló beszélő síron túli hangja ennél fogva könnyen átvehető, megismételhető bármely olvasó által.

A sírirat vagy sírfelirat nem pusztán a sírra, a költő nyughelyére utal, nemcsak a sírban nyugvót azonosítja és idézi meg, de végső soron maga is sírként viselkedik. S ez az egyik (azaz másik) feloldása lehet az időviszonyok korábban említett feszültségének, a kiterített és a sírba helyezett halott ideje közötti versbeli intervallumnak: a *most* innen nézve a költészetébe temetkező alany utolsó leírt sorára odamutató deixis, ha tetszik, a költői mű aláírásának aláírása vagy ellenjegyzése (ahogy a Kosztolányi gyászoló vers [Kosztolányi] nyitányában áll: „A kínba még csak *most* fogunk, mi restek, / de te már aláírtad művedet. // Mint gondolatjel, vízszintes a tested.”), amelynek értelmében a sírba térő test az a maradó hagyaték, itt hagyott maradék, mely a költői korpusz vízszintes soraiban „nyugszik”, halála pillanatától már csak ott, ezekben vagy ezek „alatt” feltalálható. (Az itt maradóknak, azaz a *resteknek*, jelzi ezzel is József Attila költőtársának a latinitáshoz kötődő szellemét, ami Kosztolányi nagy gyászverseiben, amilyen többek között a *Marcus Aurelius* című óda, a túlvilág vigaszáról való lemondás morális feladatával is rendre összekapcsolódik.) Az aláírás, amely a reflektáló és jóváhagyó, egyszóval az olvasó tudat egykori jelenlétét, ennek nyomát nevezi meg, itt a halálával aláhanyatló és ezzel az írás horizontális elrendezésére emlékeztető test („mint gondolatjel, vízszintes a tested” – a gondolatjel nemcsak az írásjelet jelöli a maga szintaktikai, grammatikai hiátusával, törésével, hanem általában a gondolatok jeleként funkcionáló írást) külső[iesülő] eseménye, amely megszakítva zárja le az irodalmi korpuszt, s az ezen hagyott negatív nyomával éppen hogy felszámolja – véglegesen a mások, az eljövő túlélők kezébe, ellenjegyzésének kiszolgáltatva – az ahhoz viszonyuló szerzői tudatot.³⁴ „Mely békén nyitja *most* a sírt.” – a *földi táj*, amelyre e záró mondat névmási alanya vonatkozik, olyan teret jelöl, amely az írott tájat, a szöveg nem vagy nem tisztán természeti táját is magába fogadja, neki is megnyílik. Ebben az összefüggésben viszont a nyíló sír mint saját bezáródását is feltételező kriptá, a szöveg *nyitját*, olvasása kulcsát, (de)kódolása elkerülhetetlenségét is aktiválja vagy inkább magába kódolja, zárja. A sírt békén nyitó földi táj ugyanakkor az *anyaföld* karakterét viseli (nem függetlenül az *anyanyelv* közegétől sem, nyelvi és kulturális táj elválaszthatatlanságának jegyében),³⁵ amit egyrészt természeti tájnak és anyai jegyeknek a József Attila-költészetben nagyon következetes egymásra vetítései erősíthetnek meg, s mintha a halál mint hazatérés [a régtől fogva ismerős otthonba],³⁶ s egyúttal mint visszatérés az anyaföldbe, a születés [az anyaölből távozás] útjának inverze is lenne itt. Az ölelkező rímekbe szerveződő négy sorosok között olyan enjambement rajzolódik itt ki, amely a sorközépi mondatvéggel éppúgy, ahogy a rímfelelő szó (*bírt*) – a rímhívó *hír* előírta – asszonánci szerepéből kontra-asszonáncba

34 Akár a tulajdonnévben, az aláírásban is egy testamentális erő működik, ezért a halál, amit a *Kosztolányi* című versben megnevez, nagyon is hozzátartozik az aláíráshoz: „Egy aláírás nem egyszerűen aláír, de a halálról is beszél, a lehetséges haláláról annak, aki a nevet viseli.” Jacques Derrida, *Chaque fois unique la fin du monde*, szerk. Pascale-Anne Brault – Michel Naas, Galilée, Párizs, 2001, 172.

35 Lásd ehhez a korábban utolsónak tartott vers nyitányát: „Ime, hát meglettem hazámat, / a földet, ahol nevémet / hibátlanul írják fölémbe, / ha eltemet, / ha eltemet, ki eltemet.” (*Ime, hát meglettem hazámat...*)

36 Kosztolányi halálképzetei köszönnek vissza József Attilánál, aki ugyanakkor Kosztolányi képeit tovább bonyolítja. Itt: a sír az ismerős, visszafogadó otthon megnyíló ajtajaként, ilyen jelentésben is játékba jön az idézett sorban. Később a Kosztolányi–József Attila kapcsolatra visszatérünk.

váltásával [amely utóbbi a második szakaszban folytatódik [írt, sírt]] az uralhatatlan *sors elbíráhatatlanságát* mintha a *sorral bírás* nehézségeként képezne le,³⁷ miközben a két mozzanatot – az imént láttuk – a *sors ír(ód)ása* kapcsolja össze. Az ír egyszerre hangzó és anagrammaszerű [ha tetszik, élő és halott, hangzó és kriptikus] beíródásai a nagyot ölelő sorvégi rímekbe, illetve igei jelentésének [az írás képzetének] kimondatlanul maradása a főnévi jelentés [az ír, a vigasz] grammatikai kényszere révén, eldöntetlenségben hagyják az írás, a költészet kompenzatorikus funkciójának érvényét, amit csak megerősít a *sír* főnévvel egybehangzó igei alak implicit jelenléte, a magyar költészet elkerülhetetlen rímpárjaként.³⁸ [A kompenzáció bonyodalmairól mindjárt.]

Különösen hangozhat, de a halál mint aláírás nem csupán a költői vagy irodalmi mű aláírására, azaz nem egyedül a túlélő korpusz aláírására vonatkozhat az élet végének eljövő eseménye által, de egészen konkrétan, a halál betű szerinti értelmében a *saját élet aláírását is jelentheti a halál révén, az írott sors vagy a végzet beteljesedéseként*. Lévéen a halál az irodalmi alkotáshoz hasonlóan a test szeparációja [az önmagától] és abszolút külsővé válása, olyan külsőiesülés, melynek az öngyilkosság mutathat rá az *előállított* jellegére. A saját halála nyomán keletkező élettelen test, a *hulla mint mű, mint kézjegy*, amely hasonlóan külső és dologszerű, mint egy műalkotás, és amelyet mégsem lehet pusztán dolognak tekinteni: a belőle eltűnt élő emléke rávetül, egyfajta élő *halotti (nem)lélet* kölcsönözve a még fel nem bomlott, összetéveszthetetlenül egyedi és egyszeri test számára, amely sohasem anonim, mindig neve van, épp ezért viselkedhet aláírásként. „Sehol írt / nem leltél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon” – a fájdalomtól való megszabadulás érdekében élettelené tett testből éppúgy hiányzik a fájdalom [auto]affekciója, mint a műalkotásból, miközben mindkettő fájdalmat közvetít, az élet szenvedéseit [az önkéntes halálhoz vezető passiót], valamint a meghalásnak mint a fájdalomnélküliséghez vezető útnak a rettenetes [és közvetítettségében képzelt: „képzelt kín e földi tájon”] kínját. Nemcsak közvetítik ezt a fájdalmat, de strukturálisan feltételezik is azt, s miközben a halál az organikusnak az élettelen anyagba fordulása, élő és dologi érintkezésének, átmenetének nyoma a holttestben, a szinte-dologban [eseménye nem egyszerűen elválasztja, hanem össze is kapcsolja az organikust az inorganikussal], az irodalmi alkotás mint esemény és/vagy mint egy esemény nyoma ugyancsak szükségképpen előfeltételezi az emberi tapasztalatot, az affekciót és az érzékelést [az esztétikait] s velük együtt az organikus

37 A sor/sors rím- vagy szójátékra egy példa Juhász Gyulától: „A sors kevély. A sors goromba, / Ó, emberek, álljunk a sorba, / S ha végzetünk vak és kegyetlen: / Tegyük mi a hatalma ellen.” [Credo]

38 A *Meghalt Juhász Gyula* elhagyott sorai felől sem érdektelen, hogy Juhász költészetében, erősen kötődve Balassi korának régi magyar nyelvéhez, a *könny* gyakran a *könnyű*-vel [Megy a hajó: „Nem csillan könnyű a szemébe” titkon [...] Könnyű az égen némán tündökölni”, *Liszt Ferenc emlékezete, Testamentom, Medgyaszay Vilmának hódolattal*], de még sokkal többször a *könny*-vel összehangoztatva kerül elő [Könyvek és könnyek, *Fehér éjszakák, Új verseim elébe, A szemeim, Szerelem*; Balassitól pár példa: „Kiterjesztett kézzel, sűrű könyves szemmel”, „Legörögven könyve orcáján” [33], „Reátok néztemben hullnak keservemben / szemeimből könnyeim”), miközben a *könny* a *gyöngy*-gyel is rendre – szintén a régi költészet nyomán [Balassinál: „Drágalatos könyve hull, mint gyöngy, görögve” [Kiben az kesergő Céliáról ír]] – transzformációs párt alkot, amihez csak egyetlen Juhász-példa: „És tudni kell, hogy gyöngy és könny rokon!” [Mindenkinek]. *Ez a föld...* című költemény utolsó strofája: „Már itt maradsz e földön föld alatt. / Még könnyed és pár versed megmaradt, / ha sanda szem rád görbén néz talán, / Megbékél pár szív a szived dalán.”

mozzanatát, s ezzel egy olyan spontaneitást, amelyet kizárólag organikus létezőnek tulajdonítunk.³⁹ E nélkül egész egyszerűen nem archiválódhatna az a műalkotás, amely másfelől annyiban is emlékeztet a holttestre, hogy önmagában véve affektus és autoaffektus nélküli, indifferens, élettelen anyag, még ha ezt a dologszerűségét olvashatósága rögvest ki is kell hogy törölje.

Élettelen dolgok, amelyeknek semmi nem fáj [„Szól a telefon, fáj a hír” – fáj annak, aki hozza és aki hallja, de a hír önmagának nem fájhat és mint külsőiesült, a hangzó beszéddel különmemű sírirat – mely visszamutat az elhangzó szót is meghatározó teresülésre – pedig különösen nem], de amelyek egyaránt a fájdalom médiumai, s amelyek között fontos különbség, hogy saját halálát és hulláját senki nem élheti túl, míg saját versét mint túléletét – egy időre legalább – nagyon is túlélheti (ahogy József Attila például a *Meghalt Juhász Gyula* című szonettjét,⁴⁰ sőt rövid ideig a *Szól a telefon...* kezdetű verset is). S noha a felravatalozott (a kiállított, a gyászoló túlélők számára megtekinthető) halottat elhantolják (a korban még nem létezett a hamvasztás temetkezési formája, nem lehetett, mint ma, választani temetés és hamvasztás közt), a róla tett tanúságtételek túlélnek, csakúgy, mint a halál eseményénél jelen lévő szemtanú(k) beszámolója, aki(k) – genetikusan filológusra emlékeztetően – a halott test eredetéhez, a meghalás eseményéhez engednek hozzáférést, ahhoz a genezishez, amelynek nyomai a halott testről is leolvashatók. És innen, irodalmi szöveg és halott test ezen analógiája felől nézve – mely analógia a halotról való gondoskodás, a temetés procedúrái és a szöveggondozás gyakorlata közti kapcsolatot is megalapozza⁴¹ – nem egyszerűen az öngyilkosság biografikus eseménye vetül rá a költő

39 Vö. erről Jacques Derrida, *Le ruban de machine à écrire*, 37–38.

40 Láttuk [a 24. lábjegyzetben], hogy ez a vers a búcsúversből elhagyott szakaszaiban halott testet és irodalmi alkotást miként hozott párhuzamba egymással. József Attilánál nem előzmény nélküli a halál után is tovább nőző szakáll és a saját halál utáni (költői) túlélet összekapcsolása [ami az organikus, önmagától növes és a tudatos, artifizciális alakítás kettősségét példázza]: lásd a *Borostyánkőbe...* című verset, melynek zárlatát idézzük: „e hűvös varázst amely szeliden / szakállamon majd egykor megpihen. // Nagy életem még nő, ha meghalok, / szebb, jobb halászok vízébe fulok, / kik együtt húzzák a bővebb halat, / hajladozván a csengések alatt.” Halott test és irodalmi mű analógiájához természetesen fontos előzmény lehet Kosztolányi, akinek a fájdalmat megverselő költeményei [*Esti Kornél éneke, Száz sor a testi szenvedésről*] erős visszhangra találtak a József Attila-lírában (*Nagyon fáj*), s akinek *A vad kovács* című verse a halott testnek mint a fájdalom kovácsolta műalkotásnak a képzetére fut ki: „Verj, vad kovács, világfutóvá, / érzéstelenné és meredtté, / tökéletessé és tudóvá, / kemény, fájdalmas műremekké.” Lásd erről Kulcsár-Szabó Zoltán kommentárját: Kulcsár-Szabó Zoltán, *Fájdalom*, Alföld, 2019/11., 91–93. Fontos és érdekes lenne továbbá összevetni a költői túléletnek és a testamentaritásnak a Juhász Gyulánál megfigyelhető elgondolásait a József Attila-versek ide vonatkozó tropológiájával. Ehhez itt csak egyetlen mozzanat: Juhász lírájában a lehető legkonvencionálisabb módon kerül színre ennek a túléletnek mint a síron nőző fűnek, újrachajtó csírának vagy mint elvetett magnak az organikus metaforikája, vagy másfelől mint a kísértetként az élők közé visszajáró halottnak a romantikus fantazmája.

41 A halott test eltemetése, gondozása, az ezt szabályozó procedúrák, jogi és technikai diszpozitívumok elválasztják a természetitől a halált, odahagyják a természet rendjét (vö. erről: Jacques Derrida, *Séminaire. La bête et le souverain II*, Galilée, Párizs, 188.), és gyakorlatként párhuzamba állíthatók a másik, halál után itt hagyott testnek, a szöveggörpusznak a gondozásával, amely görpusz nyilvánvalóan nem természeti, hiszen szöveg nincs a természetben, de amelyet a genetikusan filológia, amikor dologszerűsíti, hajlamos tisztán természetiként kezelni – már a genealógia fogalma is erre vall, a genetikusság mint a születése a szövegnek. *Annak a szövegnek, amelynek van születése [ezzel foglalkozik a filológia], nincs viszont halála ebben a túléletben, amely olyan élet, amelynek feltétele a biológiai halál, s amellyel ezért már nem áll szemben*

műre és viszont, de – ez aligha meglepő – a választott halálnem is jelentéstani és ezzel önértelmező funkcióba helyeződik. Ha úgy fogjuk fel az öngyilkosságot – Hegel nyomán –, mint amivel a szellem, saját önnemzése érdekében, megszabadul a test természeti ellenállásától,⁴² ennek a megszabadulásnak a módja test és szellem, anyag és forma relációja elgondolásának mikéntjéről, sőt megkockáztatható, az adott költészet nyelv- és szubjektumfelfogásáról is tanúskodhat (nem önmagában, de a költői korpuszsal összjátékban). Mindennek taglalása most messzire vezetne, elég itt annyit jelezni, hogy költészetük önreprezentációjára nézve is jelentése lehet annak, hogy Juhász halálos adag nyugtatót beszédre oltja ki életét, az elalvást, az öntudatlanság állapotainak (az alvásnak és a halálnak) a békés[nek tűnő] átmenetét választja (melyet egyébként költészetében is rendre kiaknázott), az ő öngyilkosságát idéző, de attól egyúttal el is hasonló József Attila pedig nem egyszerűen – jelentsen

---

halál. A szöveggondozásnál is protokollok, jogi és technikai diszpozitívumok működnek, melyek – szó volt róla – nem tudják maradéktalanul felszámolni a szövegnek azt az olvashatatlanságát, amely már a percepciója tanúságtételébe beleírja a szellemi-formáló mozzanat konstitutív erőszakját. A dologszerű rögzítés tehát már önmagában erőszak következménye, értelmező erőszaké, amely egyrészt belsővé vált konvenció, másrészt jogilag és technikailag szabályozott, ami azonban csakis arra világít rá, hogy az olvasásnak nem lehet olyan normákat adni, melyek maradéktalanul fel tudnák számolni az olvashatatlant. Miközben lehetetlen bármely szöveget a materiális dimenziójára redukálni [hiszen azzal el kellene törölnünk mint szöveget], képtelenség e természeti mozzanattól elválasztani. És talán itt lehet érdemes két további példát felhozni a Stoll-kiadásból összegyűjtés és szétválasztás filológiai műveleteinek ellentmondásos, normák által szabályozhatatlan működésére. Előfordul, hogy a verssorok egybegyűjtésének helyeként szolgáló kéziratlap azt az elvet lépteti érvénybe, hogy egyetlen szövegtömbként, lírai darabként adjon közre a kiadás egy láthatóan nem összefüggő, kihúzatlan sorvariánsokat is magában foglaló variatív kísérletet, egy egyazon lapra írott, de nem egyetlen versként összerendezett – hanem különböző versekbe beillesztett – szövegegyűjtést (*Jó volna, ha megdermedne fönn...*, József Attila *Összes Versei*, II, 204.). Ezzel szemben az is megesik, hogy az egy kéziratlapon áthúzás nélkül sorakozó sorváltozatokat a kiadás *lábjegyzetben közli a változataitól „megtisztított” darab „rekonstrukciója” alatt* (*A boldogság nyitott könyv, tessék, olvassák*, József Attila *Összes versei*, II, 218–219.).

42. Az öngyilkosság – korántsem affirmált – hegeli értelmezéséhez lásd: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*, ford. Szemere Samu, Akadémiai, Budapest, 1971, 37–38., 97–98. „Az akaratnak ebben az elemében benne van, hogy mindentől meg tudok szabadulni, minden célokat el tudom vetni, mindentől el tudok vonatkoztatni. Egyedül az ember vethet el mindent, életét is: öngyilkos lehet. Az állat nem képes erre; mindig csak negatív marad; egy tőle idegen meghatározásban, amelyhez csak hozzászokik. Az ember önmagának tiszta gondolása, s csak gondolkodva alkotja ezt az erőt, hogy általánosságot ad magának, azaz eltöröl minden különösséget, minden meghatározottságot. Ez a negatív szabadság, vagyis az értelem e szabadsága egyoldalú, de ez az egyoldalúság mindig lényeges meghatározást foglal magában: ezért nem elvetendő, de fogyatékosága az értelemnek, hogy egy egyoldalú meghatározást egyetlen és legfőbb meghatározássá emel.” *Uo.*, 38. A természeti organizmus felbomlásában a szellem megszüntetve megőrzi önmagát. A szellem átjárja a biológiai életet, mint általában a természetet a saját negatívitásával és végül megmutatkozik mint olyan; mindig már a természet lényege lett volt, lévén a természet benne a saját önmagán kívül-léte. Megszabadulván az őt bebörtönző természeti határoktól, visszatér önmagához anélkül, hogy valaha is elhagyta volna önmagát. A természet e koncepció szerint a szellemben létezik csupán, mint ami így van lényegénél. Vö. Derrida, *Glas*, 125. Lásd ehhez még József Attila egyik Vágó Mártához intézett levelét, mely a testét kiradirozó szellem hegeli mozzanatát a szerelem működéséhez kapcsolva mondja: „Azt hiszem, a szerelem semmi más, mint a test szörnyű erőfeszítése, hogy ő is olyan végtelenül szabad és örökkévaló legyen, mint a szellem, tehát hogy szellemmé váljon. Ez megint a kettősséget igazolja, mert ezzel egyúttal magát öli meg a test – kiradirozza magát a világból, hogy ne legyen más, csak szellem, mert azt hiszi, hogy ő is azzá válik, holott csak egyszerűen megszűnik élni.” Vágó, *i. m.*, 167.

bármint e paradoxon – az ébrenléti halált, de annak is a saját testet széttagoló erőszakos formáját, amikor egy tehervonat kerekeivel roncsoltatja szét testének tagjait.⁴³ Sőt, talán még annak is lehet jelentősége, hogy míg Juhász meghalása észrevétlen, titkos, József Attiláé nyilvános, többek szeme előtt lejátszód[hat]ó, tanúsítható meghalás.

A túlélő nem lehet ott saját halálánál [és valóban, hiányzik is onnan, nem ott, hanem a kiterített halottonál, s ott is csak távoliként van jelen], amely a verset „keletkeztető” másolás pillanatában egyrészt még *nem* következhetett be, s amely az ismételtető, síron túli hangban, a nyelvi absztrakcióban már az életrajzi alak öngyilkossága, biológiai halála *előtt* bekövetkezett, a halott pedig nem élhet túl – tehát ha mégis egyetlen alanyt vetítünk gyászolt és gyászoló mögé, akkor is azok elválasztottsága, megszüntethetetlen különbsége áll elő. A beszélő identitását s az önmaga gyászának narcisztikus körét a halál egyfelől mint az olvashatóság közege vagy biztosítóka (mint absztrakció, idézhetőség, azaz mint a megértés feltételét adó negativitás) határozza meg, másfelől mint olvashatatlan, megérthetetlen másság téríti, lehetetleníti el, az, amelynek reprezentációja csakis belőle kizáródva, ismeretlenségét fel nem számolva történhet. A túlélő tehát még nem tudhat a saját haláláról, amely elképzeltségében is ismeretlen marad a számára, a halott pedig, aki ténylegesen „találkozott” a saját halálával, többé nem tehet róla tanúságot: pontosabban csak a halotti lét néma tanúságát teheti erről, holttestével mint aláírással. Aminél egyrészt nincsen autentikusabb tanúság, lévén külső és belső kettőségének eltörlődésével

43 A sajtótudósítások tovasszhangzó és ki-kiszínezett hírei helyett érdemesebb – ahogy Szabolcsi Miklós is teszi – a MÁV-jegyzőkönyvre és József Jolán életrajzi könyvére [*József Attila élete*] hagyatkozni. „Az előkerült MÁV-jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a tehervonat 19 óra 32 és 19 óra 35 perc között állt a balatonszárszói állomáson. '... a vonat indulásának pillanatában egy férfi, aki éppen akkor érkezett oda, átdobta magát a sorompórúd felett, és az egyik kocsi kerekére elé feküdt... a 127. 876. sz. G kocsi, mely a vonatban 15-16-nak volt besorozva, az áldozat balkarját többi kitépve és nyakát összeroncsolta.' [...] December 5-én temették. 'A temető közepén álló, fehérre meszelt kis házban, egy faasztalon, kiterítve feküdt Attila. Rongyokra tépet télikabátjával takarták le. Amikor levették róla a kabátot, láttam a kezét, mellére fektetve, tenyerével kifelé fordulva. Mint egy nyomoréknak a keze. Hosszú nyaka, melyet kifordított a vonat tengelye, feje féldoldalt fektetve, rásimult az asztal lapjára. Olyan volt, mintha aludt volna. Szeme lehunyva, arca síma, nyugodt. Homlokán és arcán horzsolások voltak, a vonat tizenöt méternyire hurcolta magával, mielőtt megállították.'” Szabolcsi, *Kész a leltár*, 945–945. Németh Andor visszaemlékezésében: „Egyszerre csak – vallotta az esemény három kiskorú szemtanúja – futásnak eredt, átbújt a sorompó alatt; előbb két kezét fektette a sínekre, behajolva mélyen a kerekek alá; a szerelvény meglendült, s egy vagon kiálló vaskampója, lépcsője vagy összekötő lánc eltörte a csigolyáját. Nyaka kifordult, jobb karját levágta a kerék. A vonat tizenöt méternyire hurcolta magával.” Németh, *li m.*, 331. Juhásznak – hasonlóan József Attilához – élete során számos öngyilkossági kísérlete volt, a saját mellkasára irányított lövéstől az önakasztási kísérleten át a gyógyszerterüladagolásig. Klinikai kezelőorvosa 1963-ban így emlékezett vissza halálára: „Ma reggel – április 6-án – nem kelt fel a szokásos időben, és édesanyja délelőtt tíz órakor nem tudta felkelteni. A szomszéd szobában levő veronás doboz, amely az anya őrizete alatt állott, eltűnt, később másutt találták meg üresen. Nem tudják pontosan, hogy a doboz mennyi gyógyszert tartalmazott, arra is gyanakszanak, hogy a beteg a napi adagokat összegyűjtötte. Hogy a mérgezés ezúttal igen súlyos fokú, mutatta az, hogy a sarkok belső oldalán már nyomástól származó elhalásos foltok keletkeztek (decubitus). Később test szerte vörös foltok jelennek meg, s a kisé megemelt végtagok ernyedten hullanak alá. Hiába minden orvosi erőfeszítés, a mély öntudatlanságot megszüntetni nem tudjuk, a szív működés a sok serkentő orvosság ellenére mindegyre gyengül, a légzőközpont is hiába ingereljük Lobelinnel félóránként, majd negyedóránként. Délután hat óra 45 perckor utolsót lehel Juhász Gyula. Elaludt örökre. Élt 54 évet.” Prof. Dr. Miskolczi Dezső, *Juhász Gyula betegsége és halála*, Ponticulus Hungaricus, 2008/7–8. (Utánközlés)

a hamis tanúság lehetősége is elvész, ám ami másfelől a beszélő tudatot és élő, érzékelő testet feltételező tanúságtétel esélyének a felszámolását jelenti. Az olvasás az életrajzi alany öngyilkosságát (ennek hírét) elkerülhetetlenül – a szöveg poétikai hatásmechanizmusának megfelelően – visszavetíti egyrészt a megszólított halottra [aki itt, e cím nélküli versben nincs megnevezve, ellentétben a *Meghalt Juhász Gyulával*], másrészt a megszólítóra, a versbeszéd alanyára, aki így már *valóban* mintha a síron túlról szólna, miközben ez utóbbi lehetőségét a versbeszédet a saját eredetétől kezdettől fogva elválasztó – és itt a másolás gesztusával konkrétan is nyilvánvalóvá tett – idézhetősége, ismételhetősége teremtette meg [már a bekövetkezett biológiai halál előtt, ennek idejétől függetlenül]. Az elérkező halál, akármilyen gyorsan – hisz az aznap elkövetett öngyilkosság kölcsönöz önreferenciát a gyászoló sorok idézésének –, mégis *utólag* hitelesíti a verssel előre vetítetteket, és az így keletkező *autenticitás* a lényegében ezzel az eseménnyel elkezdődő József Attila-kultusz működésének megértéséhez – a szenvedéstörténetétől, életrajz és lírai mű, életrajzi én és grammatikai én szoros és ellentmondásos összefonódásától elválaszthatatlanul – is döntő mozzanat. A két tartomány viszonya – erről korábban volt szó – korántsem egyirányú, azaz nem egyszerűen a lírai önéletrajzot értelmezik és hitelesítik az életrajz rajta kívüli eseményei, de fordítva, előbbieket is rávetülnek az utóbbiak olvasására.⁴⁴ Láttuk részben és látni is fogjuk, hogy az ismételhetőség nem egyszerűen szemben áll az egyszeri eseménnyel, hanem ez utóbbi létfeltételének mutatkozik, nyelvi és nyelven kívüli referenciát, lírai vagy grammatikai és életrajzi alanyt is ellentmondásosan írva egymásra. A túlélő mindig egyfajta fantom, ismételhetőségében kezdettől, eredendően visszajáró kísértet, akit az életrajzi alaknak a szöveg mögé, ennek alanyává kivetítése mindig el is kell hogy tévessen, de amit hasonlóan eltéveszt az az olvasás is, amely a beszélő alanyt egy grammatikai énré, pusztán nyelvi funkcióra redukálja, abszolút módon elválaszthatónak tételezve a [szövegen kívüli] referenciális mozzanattól, mozgástól.

Saját sírfelirataként olvasható utolsó versében József Attila az öngyilkos Juhász Gyulát gyászoló korábbi önmagát idézi (ahol pedig Juhász testamentális költészetét és elégikus hangját idézi), és mindebben az egymást előhívó dátumoknak, ezek eseményszerű korrespondenciáinak legalább akkora jelentősége lehet, mint az önidézés és a gyász önértelmező összefüggéseinek. Juhász Gyula 1937. április 6-án lesz öngyilkos [jobbán mondva ez a halála beálltának a napja, az öngyilkossága lényegében a saját 54. születésnapján, április 4-én történik], és gyászversét, a *Meghalt Juhász Gyulát* is feltehetően e napon írja a költő, aki mindössze néhány nappal később ünnepli *Születésnapomra* című költeményével 32. évének fordulóját, s aki eladdig is rendre versekkel emlékezett meg ezekről a fordulókról [aminek gyakorlata a szinte évente Önarcképpel jelentkező Juhászt idézi], köztük 1928 áprilisában két sírversnek is tekinthető darabbal, a [z egyik] *József Attila* című és a *Nemzett József*

44 „[A] »kultusz« tehát, ha van ilyen, csupáncsak ideologikus módon ismétli meg azt a mozgást, amely – József Attila utolsó verseinek példája szerint – a »lírai ént« vetíti vagy vési rá az életrajzi alakra s amely egyben az életrajzi én textualizálását is implikálja. Nyilvánvaló, hogy a költő halálának oka és körülményei felőli bizonytalanságot nem utolsósorban az »én« ezen textualitása generálja, sőt teszi egyáltalán lehetővé. Azt is látni kell ugyanakkor, hogy ez a folyamat – az olvasás kényszerétől teljesen függetlenül – arra is emlékeztet, hogy a biográfiai ént esetlegessége maga is textuális természetű”. Kulcsár-Szabó Zoltán, *A „lírai én” olvashatóságának kérdései a József Attila-recepcióban*, 486.

Áron kezdetű költeményekkel. Utolsó versének itt szóban forgó idézése tehát, mondtuk, a halála napjára, 1937. december 3-ára esik, ami azt is jelenti, hogy a költőnek az esti öngyilkossága az előestéjén történik a mama, Pócze Borbála születésnapjának (1875. december 4.). Születés és halál a dátumok revolútív ismétlődésében is megfigyelhető egymásba fordulásai többek között azt példázzák, hogy mivel a születéssel, az élettel a halálom is megszületett, a születésnap a gyász napja, a bölcső már mintegy a koporsóra is utal [ahogy a születéssel kapott nevem szerepel majd a síromon], az évek gyarapodása pedig nem egyszerűen a kibontakozó élet, hanem a halálba hanyatló, az elfogyó élet jelzése. Sőt, hogy a legelőbb jelenlét eseményében is ott dolgozik a visszatérés repetíciója, amely nyomszerűségével a túlélettel együtt a halál mozzanatát írja bele a jelen minden tapasztalatába. A születés és a halál, a kezdet és a vég legnyilvánvalóbban a költői műben esnek egybe, ahol is a versbeli beszélő keletkezésének feltétele az életrajzi én áthelyeződése a szöveg protetikusan nyomába, egy olyan önműködésbe, amely ezt az életrajzi ént, túléleteként, ki is zárja magából, ha tetszik, halálával, eltörlésével létesíti, szüli meg. Az így meghalt/megszületett beszélő a saját halálát is csak ebben a túléletben, túléleteként lehet képes, azaz képtelen reprezentálni, és szükség van életrajzi személye biológiai, szövegen kívüli halálára, hogy lírai öngyászja hitelessé, a versben megidézett, életre hívott halála élő halott, ismételhető (imaginárius) halálból egyszeri és visszafordíthatatlan halállá, az élő halálává és ezzel a *halála [utó]életévé* váljék.⁴⁵ A Juhász Gyula halálát és gyászát nyíltan, az anya születését pedig kimondatlanul, a dátum révén megidéző utolsó vers a költői személyiség születésénél bábáskodó idősebb költőt, ennek emlékezetét kapcsolja össze az életrajzi ént szülő [s régóta halott] anya emlékezetével, aki utóbbi az őt gyászoló versek újjászülte alakjaként a költői alak kivetülő identitását is erősen meghatározza.⁴⁶

Abból, [a]hogy egy megismételt, átmásolt vers[részlet] új versként lép működésbe vagy különül el egyedi darabként a József Attila-életműben, mindenekelőtt az következik, hogy a grammatikai jegyek, a nyelvi dimenzió alapján nem lehet különbséget tenni a két vers között, vagyis a *szöveg [ön]identitásának kritériumai nem kimondottan nyelvi*ek. [Az autográf másolatnak nincs címe, s így a kézjegy csupán a lejegyzés nyomaként funkcionál.] Ez azonban nem egyszerűen annyit jelent, hogy a megírás vagy másolás külső, empirikus biográfiai körülményei, az úgynevezett genesis pontos ismerete lehetne az, amely döntené enged erről az identitásról, ahogy azt a genetikus filológia feltételezi. Ha pusztán ennyiről lenne szó, annak a genetikus filológiára nézve

45 Bármily általánosan, sőt banális evidenciaként hangozzék is, döntő mozzanatot tudatosítunk, ha felismerjük: aki a *Szó a telefon...* kezdetű vagy akár a *Meghalt Juhász Gyula* című versben beszél, akkor is beszélni fog, s így akkor is olvashatjuk, hallhatjuk, felmondhatjuk [azaz megismételve eleve név tehetjük] a szavait, amikor az, aki a vers sorait lejegyezte és/vagy aki e versben beszél, már nincs az élők sorában, s amikor ő maga soha többé nem tudja saját sorait megszólaltatni. A gyász, azon belül is az önmaga gyászja ebben az értelemben strukturális, konstitutív, azaz megelőz minden tematikus dimenziót [a lejegyző-beszélő biológiai halálát is], amelyből ez a gyász levezetődik, s amely ugyanakkor mint strukturális, minden reprezentációnak ellenálló erőről el is tereli róla a figyelmet. A beszélő halála, nyelvi absztrakciója és kívülhelyeződése egyúttal a születése, azaz a túlélete, megőrződése, amivel [miközben megelőzi, aközben egyúttal] túléli a saját halálát mint biológiai halált.

46 Vö. erről Beney Zsuzsa, *A két anya = Uő., A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről*, Argumentum, Budapest, 1999, 15–46.; A Juhász Gyula-nekrológ kapcsán a Juhász–József Attila folytonosságról vö. Tverdota, *i. m.*, 144–147.

is romboló következményei lennének, amennyiben a keletkezés külső, referenciális kontextusa, az erről tett tanúságtételek a legritkábban állnak rendelkezésünkre, s amelyekhez képest a kézirat- és szövegnyomokra hagyatkozó genezis meglehetősen bizonytalan, kétes konstrukció lehetne csak. Ennél nagyobb a tét, sokkal radikálisabb összefüggés működik itt. Ha a szöveg kívülje – amelyen az identitása múlik [hisz ezen identitáshoz nem elegendő, hogy csak egy részével esik egybe egy másik versnek] – nem pusztán, sőt elsősorban *nem empirikus*, és ugyanakkor *nem is nyelvi*, akkor a szöveg körvonalai valami olyasmittől függnének, ami maga sem nem fenomenális, sem nem nyelvi, azaz nem-szövegi, nem szövegesíthető, a szöveg szó hagyományos értelmében. Sőt, ez a kívül mint szövegen vagy nyelven túli nem is szimplán külső, sokkal inkább belső, lévén a szöveghez, illetve – az öngyilkosság mint tett esetében – a haláleseményhez viszonyuló tudat, szándék és indíték, azaz egyfajta belső aktus, amelyet a külső, a kívülülesült csak úgy képes tanúsítani, hogy azzal eredendő kimondhatatlanságát nyilvánítja meg.⁴⁷ Olyan, saját magamhoz, azaz a saját cselekedeteimhez és saját szavaimhoz (nyelvi cselekedeteimhez) való viszony ez tehát, melyhez a másik sosem férhet hozzá, melyet ha akarnék se tudnék közölni a másikkal, aki ezért éppúgy ki van zárva belőle, mint én a közölhetőségükből, ami nem egyszerűen az önmaga magányába zárt (viszonyuló) tudatot jelenti, de a mindenkori másikkal, az ő értelmező tanúságtételére történő ráutaltságát az én valamennyi megnyilvánulásának. A halál eseménye az önmagába záródás (mint önmagából kizáródás) és (ezzel) a másikkal utaltság ezen eredendő és redukálhatatlan korrelációját teszi eltéveszthetlenné, mely minden kommunikációt, társias kötést konstituál.

Absztrakt fogalmaként egy negatív „tartalomnak”, a halál az öngyilkosságban sem egyszerűen egy rá irányuló intenció és az ezt kísérő indítékok betöltése, hanem minden tudat és szándék eltörlése, olyan történés, amely szándék és tett, szándék és elérkező esemény mindenkori különbségét példázza eminens módon. A halál eseménye idegen és külső, heterogén marad minden őt célzó elsajátító mozgással (rá irányuló vággyal, ökonómiával) szemben. Láthattuk, a *Szó a telefon...* identifikálását nem önmagában a halálesemény, hanem az ehhez rendelt intenció és indítékok tették lehetővé, egy olyan viszonyuló tudat, mely nem csupán a halálban, a versszövegben is a hiányával van (nincs) jelen. A szöveg azonossága vagy azonosító rögzítése tehát egy tudat belső aktusára utalódott, amelyet a szöveg (beleértve a tettet mint szöveget) külső beíródása zár ki magából, amivel a mindenkori másikkal, azaz a túlélő, az eljövő olvasó értelmező műveleteinek, szöveghez viszonyuló tudatának szolgáltatja ki, egy tudatnak, mely a szándék belső aktusából [a geneziszből] az innenső, másik oldalon, a recepció oldalán van kizárva, s melynek ezért arról csak feltételezései lehetnek. A [genetikus] filológia különbségtétele egy szöveg rekonstrukciója és értelmezése között innen nézve is megalapozhatatlan – a szöveg eredete *az önmagától elhasonuló, ismételtető inskripció, nyom*, amely kezdettől, kezdetként mindig már megosztja az eredetet, kimondhatatlanná téve ezt mint szándékot a produkció, és hozzáférhetlenné a recepció oldalán, így vonva meg tőle a jelenlét és a bizonyosság lehetőségét, és írva bele egyúttal mindkét oldalon a tanúságtétel performatív mozzanatát.

---

47 Lásd erről: Jacques Derrida, *Le ruban de machine à écrire*, 33–144, különösen: 81–84.; Kulcsár-Szabó Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak*, Ráció, Budapest, 2007, 282–314.

A *Szól a telefon...*-nal József Attila tehát azt az önmagát idézi, ki néhány hónappal korábban, Juhász Gyula halála után, a *Meghalt Juhász Gyula* című versben gyászolta idősebb költő barátját. Az ismétlés és a helyettesítés nemcsak a gyászoló(k) között megy végbe, hanem a gyászoló vers[ek] tárgyaira, a gyászolt személyekre is elkerülhetetlenül kiterjed. Ami nem olyan meglepő, ha tudatosítjuk, hogy a másik gyásza kimondatlanul is mindig a saját gyászom, amennyiben a másik a halálával a saját halandó létemet is tudatosítja, illetve amennyiben nem egyszerűen a másikat mint másikat, hanem a másikat mint hozzám tartozó másikat gyászolom, aki halálával belőlem vitt el, végérvényesen, valamit. Gyászával a saját halálomat és gyászomat, a halálom nyomában felröppenő gyászhiért is előre vetülni látom, azt, amit, a saját halálom utáni gyászt már ezzel is előre gyászolom, lévén azt csak ebben az anticipációban [nem] láthatom, mivel ki leszek zárva belőle. Nem véletlen, hogy a saját halálát túlélő a maga lehetetlen helyzetében az élet oldalán maradván kívül reked a halálon, az önmaga mint másik halálán a *Szól a telefon...* soraiban [is], nincs belső nézőpontja a meghalásról, legfeljebb mint már halott tetemet tudja magát, kívülről, elképzelní. „Szól a telefon, fáj a hír / hogy megölted magad barátom, / s hogy konokul fekszel az ágyon.” A másik gyászáról írott sorokat azért is lehet minden további nélkül áthelyezni a saját gyászra, mert a halottat és a túlélőt, a gyászolót és a gyászoltat ebben az utóbbiban is áthidalhatatlan szakadék választja el egymástól, továbbá – ezzel szoros összefüggésben – mert a *saját halálom minden reprezentációja a másakra, az engem túlélő másokra tartozik, csakis a mindenkor másik nézőpontja lehet akkor is, amikor a sajátomként tűnik fel.* A halálom – nem lehet elégszer hangsúlyozni – a magamba zárulásként az önmagamból való kirekesztődésem, miközben a halálom az engem túlélők számára is csupán külső eseményként, annak „tapasztalatából”, titkából (úgy is mint kizáródásból) kizáródva válhat hozzáférhetővé. Sőt, a saját tudat, az elme kihunyása is külsőiesülésként, egy belső kiüresedő, táguló mozgásaként íródik le: „Kitágul, mint az űr, az elme.”, amely mozgás ugyanakkor önnön inverzét, egy határtalan telítődést is magában foglal.

A saját halálom, amelynél senki nem helyettesíthet engem [ahol ott kell lennem, s nekem kell ott lennem az én nem-létemhez], ennek értelmében soha nem lehet maradéktalanul a sajátom [amikor azzá lesz, akkor már nem az enyém, mert épp a sajáttól, az önmagamtól foszt meg], kizárólag mint a másik halála jelenhet meg a magam számára, a gyászban, ahol a másik halála előre *idézi* a sajátomat, ismétlődésként s helyettesítésként, mi több, mimetikusan. József Attila nemcsak a Juhász Gyula halálára írott versét *idézi* saját búcsúverseként vagy sírfelirataként, de – láttuk – a barát halálát is *idézi* az öngyilkosságával. A halál eseményszerű szingularitása, illetve a halott összetéveszthetetlen egységisége a gyász ezen idézetszerűségében elválaszthatatlan a helyettesítés és az ismétlés mozzanatától. A halál a helyettesíthetetlen eseménye, mindenki a saját halálát halja, senki se képes magára venni a másik meghalását, s a gyászt kiváltó veszteségben is az eltávozott másik pótolhatatlansága nyilvánul meg, az, hogy a másik másikként, rajtam kívüliként, önmagaként, mint saját maga számára adódó másik nincs többé, és ebből következően számomra adódó másikként, hozzám kívülről elérkezhetőként és megszólíthatóként sincs, kizárólag bennem [s egyáltalán: az őt túlélő többiekben] él tovább. De itt, bennem [egyáltalán: a másokban] sem úgy él tovább, mint halála előtt, amennyiben a halála belőlem is elvitt valamit, amit

hozzám az ő léte adott, az, aminek az én önmagaságom létében, identitásában ki volt szolgáltatva. A másik halálával nemcsak a másik redukálhatatlan mássága, eredendő elválasztottsága mutatkozik meg, az, ami a másikhoz való viszonyomat kondicionálta, s amit a halála tett nyilvánvalóvá, de egyúttal a másik kalkulálhatatlan mássága, a rá irányuló perspektívámnak mindenkor ellenálló volta is eltörlődik ezzel a halállal, aminek következtében a halott fokozottan kiszolgáltatódik eme rá irányuló perspektíváknak. A halott másik bennem hagyott nyoma, az interiorizált másik mint emléknym egy olyan *belső külső*, amelyben a másik egyszerre van kisajátítva, másságától megfosztva, felfalva már és megemészelve, valamint – mégis – másikként megőrizve, másikként, akinek ez a legközelebbi, legintimebb idegensége, melytől – még egyszer – a saját identitásom is függ, sohasem oldható fel teljesen. A másik már csak bennem él, de mégsem egyszerűen az én életemet éli, de itt belül a saját életét, amelyet az én életem nemcsak keretez, de egyúttal általa – mint közelségében is végtelenül távoli által – keretezett is. A másiknak ez a *túléléte* a maga önállósult [tőle függetlenné vált] lenyomatszerűségében ismételhető, reprodukálható, és ilyenként élő voltában halott is, azaz benne élet és halál nincsenek kizáró viszonyban.

Akárcsak – láhattuk – az irodalmi műalkotásban, amely mindazonáltal az emléknymmal ellentétben, mely *belső külső* kénytelen maradni, *külső külső*, vagyis olyan maradéka a halottnak, amelyhez, amelynek kívül helyeződéséhez az ő aláírása, jóváhagyó tudata kapcsolódik, s amely tehát minden őt túlélő számára olvasható, azaz idézhető, ismételhető, felmondható („Fölmondjuk sok szép versedet.”). [Mintha az öngyilkos teteme mint aláírás is ennek a jóváhagyó [ön]tudatnak a rávetülése lenne.] Ez az idézhetőség a másik [mint szövegben külsőiesült] – esetünkben a mások és a saját haláláról beszélő, a másokat és önmagát, másokat mint önmagát, önmagát mint másikat gyászoló másik, nevezzük József Attilának – interiorizálásának [megértésének] a feltételét adja, a külső a belsőnek, a távoli a közelinek a lehetőségét, miközben ugyanaz az idézhetőség egyúttal a maradéktalan átsajátítással szemben kifejtett ellenállásáért, idiomatikusságáért mint redukálhatatlan maradékaért is felelős a szövegnek. Az abszolút egyedi, az idiomatikus nem lehet jelenlétszerűen, önmagaként adva, de mindig már megosztott, önmagától elhasonuló, differenciális. A konkrét citálás, a *Meghalt Juhász Gyula* című verset [az első két szakaszát] elismétlő búcsúvers ezen idézhetőség különféle, a gyászt és a lírai eseményt, ezek működés módját illető következményeinek kiaknázó bonyolítása. Idézzük ide újra:

Szól a telefon, fáj a hír,
hogyan megölted magad, barátom,
és konokul fekszel az ágyon.
A bolondok között se bírt

szíved a sorssal. Sehol írt
nem leltél arra, hogy ne fájjon
a képzelte kín e földi tájon,
mely békén nyitja most a sírt.

A vers a halott kiterített teteméről („konokul fekszel az ágyon”) megszólítása performatív keretében tesz tanúságot, amely ugyanakkor nem más, mint egy idézett vagy elismételt tanúság aposztróféba fordítása. Mintha a szövegben beszélő, aki a [távol levő] halotthoz odafordul, ennek halálhírét, a [személytelenség homályában hagyott] telefonos hírhezó szavait ismételné meg [amelyekre mint a halál eseményének forrására rá van utalva]. Idézetserű szavaiban én és másik beszéde, ismétlés és genezis nem megkülönböztethető. Legalábbis a nyitó szakasz első mondatában, melynek nyomán az idézet határai nem lesznek megvonhatók, s e megkülönböztethetetlenség a rá következő általános aposztrófikus kijelentésekre is rávetül. Mindez természetesen már az eredeti versben is így van, a *Meghalt Juhász Gyulában*, amelynek ismétlő áthelyezése a *Szól a telefon...* soraiban így mintha az idézettség ezen eredendő beírottságának a nyomatékösítő kihasználása s öntükröző bonyolítása lenne. Saját és idegen, én és másik eme megkülönböztethetetlensége az identifikáció útját indítja be vagy katalizálja a gyászban, aminek a versek olvasására háruló fontos következménye, hogy *azok szövegét az esztétikai tapasztalat nem kihallgatott beszédként aktiválja, de mindig már saját beszédünként, elsajátított idézetként szólaltatjuk meg, egy interiorizáló mozgásban*. Az aposztrófét, amellyel a beszélő az olvasótól elfordulva fordul oda a halotthoz, nem kihallgatjuk, de idézzük itt, amihez – erről volt szó – hozzájárul a beszélő hangra redukált jelenléte, s az, hogy szavait nem egyenesen az olvasókhöz címezi. Tehát már az első versben is: a gyászoló idézése őt magát is idézetté teszi, aki maga mindenekelőtt egy ismétlő hang, amely az elismételt szavak evokatív erejére bízta magát, és akivel mint olvasók nem kerülhetünk „szembe”, nem tárgyasíthatjuk, hisz tőlünk elfordulásában nem láthatjuk őt, aki testileg nincs jelen a versben [a halott van jelen, élettelen testként, tárgyasítva, a gyászoló idéző beszéde révén, mely pedig Juhásznak a saját halálát megelőlegező testamentális verseit idézte [fel] látványosan], mi, olvasók, akik megszólaltatjuk, szintén őt idézve lehelünk életet a versbe, vagy ami ugyanaz, adunk hangot a szavainak, amelyekkel a halott felé fordul és bennünket, olvasókat is oda fordít.

„Szól a telefon, fáj a hír” – e sor egy időbeli szekvenciát is jelez, melynek mozzanatait [csöng a telefon, felveszem, valaki beleszól, elmondja a halálhírt] kimondatlanul hagyja, mintha közvetlenül a telefon, a hang technikai médiuma beszélne, ő maga lenne a hívívő, amit a csöngésére használt kifejezés [szól] is nyomatékösít.⁴⁸ Csöngés és beszéd ezen egysége, mely ugyanakkor *gépies* és *organikus* kontaminációja is [telefon és fájdalom, telefon és beszédhang] a vers felütésében önreprezentáló funkciót nyer, s a megszólítás beszédeseményét fokozottan hangzasként, hangzó történésként jeleníti meg. A hang[zás] éppúgy életjel, ahogy a megszólítás is az életet, tehát a válasz lehetőségét előfeltételezi a megszólított oldalán, akit elérni igyekszik, ám akinek éppen a halott létét tudatosítja [az élő hang a halál hírért hozza], miáltal címzése nyíltan indirektté is válik, a keretébe foglalt evokációt ebben a háromszögletű viszonyban az olvasó felé terelve, címezve. Ezt pedig nem más, mint a megszólítás ismételhetsége és idézhetősége, mint olvashatóságának feltétele teszi lehetővé. A versszöveg referenciális időbeliségét, melyben a halálesemény irreverzibilis közelmúltja rögzítődik, az

48 A vers első sorába így mintha belehallatszana a halál érzézésének misztériumi jelene is, a halál csöngetéseként: a halálhír úgy érkezik, mint maga a halál, becsönget, mintha élne, hogy magával vigyen, illetve hogy gondolatomat a távoli halott felé terelje.

aposztrofé magának a diskurzusnak a temporalitásába fordítja át. Jonathan Culler írja az aposztrofé működéséről: „Ebben a fajta lírában egy temporális probléma merül föl: valami egykor jelenbeli elveszett vagy megsemmisült; ez a veszteség elbeszélhető, de a temporális szekvencia irreverzibilis, akár az idő maga. Az aposztrofék áthelyezik ezt az irreverzibilis struktúrát, kimozdítva a lineáris időből és belehelyezve egy diszkurzív időbe. Az A-ból B-be tartó időbeli mozgás, melyet az aposztrofé átstrukturál, A' és B' közötti reverzibilis váltakozássá válik: jelenlét és távollét játékvá, melyet nem az idő, hanem a költői lelemény vagy erő irányít.”⁴⁹ Az aposztrofében tehát a líra fundamentális sajátosságát figyelhetjük meg: „egy esemény iteratív és iterábilis performanciáját a lírai jelenben, a lírai artikuláció speciális 'most'-jában”, amennyiben az aposztrofé „az aposztrofikus címzés folyamatos jelenébe helyez bennünket, egy olyan 'most'-ba, amelyben, az olvasók számára, egy költői esemény ismétlődően megtörténhet.”⁵⁰ A referenciális idő visszafordíthatatlanságát tudatosító egyszeri halálesemény és a nyomában beinduló gyászunk a lírai esemény aposztrofikus idejébe kerül, egy, a saját megismételhetőségére alapozott diszkurzív jelenbe, amely átélkesített hangzasként történhet meg újra és újra, a költészet mint túlélet erejét nyilvánítva meg. A diszkurzív jelen mindazonáltal mindössze az ismételhetőségével áll ellen az időnek, folyamatossága a hangoztatás elmúló idejét adja, a felhangzástól az elnémulásig, a kezdettől a végig. A *Szól a telefon...* elbeszél referenciális idejében – a halotti beszéd műfaji keretéhez illeszkedve – ez a halálhír felcsendülésétől a halott sírba eresztése pillanatáig tartó időszak: az átélkesített hangzás a halálhírt és a temetést az ezekhez fűződő gyázzsal, illetve gyázként kelti életre, a halott életét halálának emlékének keresztül idézve meg, őt *túléletében* tartva életben. A vers nem egyszerűen saját időtlenségét állítja szembe az időbe vetett emberi élet véges egyszerűségével, hanem eközben diszkurzív jelenének elhangoztatott temporalitását mint iterálható – és csakis ennyiben „időtlen” – szinguláris eseményt, ennek múltó idejét állítja párhuzamba a halálában felidézett emberi élet egyszeri időbeliségével.⁵¹

Arról a gyászról van szó, amely miközben József Attila szóban forgó versében – s még inkább és konvencionálisan a Juhászéiban, ahol pedig a fájdalom a keresztény szenvedéstörténet keretében is értelmet nyer – az *esztétikai szublimáció* médiumaként is funkcionál, a versben beszélő mintha egyúttal el is vitatná a verstől a kompenzáció vagy a vigasz így értett szerepét, funkcióját: „Sehol írt / nem leltél arra, hogy ne fájjon / a képzelt kín e földi tájon”. A *képzelt kín* jelentheti a lélek fájdalmát a testi fájdalommal szemben, a fájdalom minden morális konnotációjával: az én saját fájdalma fölött érzett szenvedését éppúgy, mint a másik fájdalmának átképzelését, amiről a gyászban azt láthattuk, különbségük nem stabil, a másik és az önmaga gyászba bajosan szétválasztható. A képzelet a kín médiuma, nem elsősorban vigasz a kínra, hanem a kín lehetőségét teremti meg és/vagy a kint erősíti föl, sőt váltja ki. Az írással, az irodalommal mint a képzelet *par excellence* színterével, amint azt az írt főnévre vetülő igealak (az írni múlt ideje: írt) zeugmatikus ambivalenciája is nyomatékositja,

49 Jonathan Culler, *Theory of Lyric*, Harvard UP, Cambridge (MA), 2015, 227.

50 *Uo.*, 226.

51 Az idő múlásának ez a diszkurzív (ön)reprezentációja nem idegen Juhász költészetétől sem. Lásd ehhez példaként az *Arany estéje* című verset, melynek utolsó, egyszerre referenciális és önreferenciális sora: „S lassan lejár a hamvas homokóra.”

összeszövődik a vigasz (az ír) mozzanata, de egyfajta homeopatikus apóriaként, ahol is az jelenti az írt a kórra, ami a kórt magát okozza. Mindez a képzelettel együtt a hangra is érvényes, amely – láttuk – ugyancsak a fájdalom médiumaként jelent meg (a hang, az affekció *par excellence* közege, amely a nyelv árnyékoló funkciójáért felelős, a képpel, a képzelettel kötésben). A hang – artikuláltként éppúgy mint artikulálatlan hangként – a fájdalom közlésének lehetőségét biztosítja; kifejezéseként vagy kimondásaként az együttérzésben a másik fájdalmát keltve föl (lásd a *Te öngyilkos...*-ban: „Mért bántsz? Én nem bántottalak.”), ha tetszik, a fájdalmat sokasítva kínál egyben vigaszt e fájdalomra, amit a versben a ritmikus és eufonikus hangzás tesz eltéveszthetlenné. Az életnek ebből a csapdájából (ennek *bolondságából*) a halál nyújtja a *kilépés* (az *exitus*) egyedüli lehetőségét, melynek aláírása a tudat és az érzékelés eltörlésével az életművet lezárja, felszámolva a költőre visszaháramló affekció lehetőségét: a fájdalomét éppúgy, ahogy a vigaszét. Azt, ami ettől fogva a túlélők és a mindenkori újonnan érkezők (az eljövők[k]) számára marad fenn: a *képzelet és annak irodalmi fölfokozása az öngyász és a másik gyásza közötti átjárás révén*.⁵²

Miközben azonban az írás a fájdalom artikulálójaként és kompenzálójaként az élet fájdalmas oldalán marad, addig – másfelől – a halál oldalán is szituálódik, amennyiben külső, dologszerű, élettelen léte minden affekciót (s [ön]tudatot), merthogy minden (organikus, érző) életet eltöröl. Ugyanaz a *földi táj*, amely a képzelt kín tere, és amelyről láttuk, hogy a szöveget mint tájat is magában foglalja, az utolsó sor szerint: „békén nyitja most a sírt”: ennek az életet (azaz a halált) és a szöveget, a világot és a nyelvi inskripciót egymásra vetítő deiktikus kijelentésnek az értelmében a sír nyugalma (békéje) a szövegre mint sírra is kiterjed, s ez csak a beíró szövegnek mint egyfajta dologszerű, néma külsőlegességnek a képzetével elgondolható, annak a halálnak a mintájára, amellyel a természetnek tartozunk. Az az önmagára rámutató külsőlegesség ez, amit minden szöveg a létesülése pillanatában kitoröl, de ami nélkül egyetlen szöveg sem létezhetné. „[M]ely békén nyitja most a sírt” (kiem. B.T.) – a most rámutatásának referenciája különösen rétegzett, bonyodalmasan ellentmondásos ezen a hangsúlyos helyen, a József Attila által lejegyzett utolsó verssorban, amelyet ereszkedő – mondatvégi – hanglejtésével a végső elnémulás eseményeként tarthatunk számon, melyet a halál ellenjegyzése követett. A nyitány („Szól a telefon, fáj a hír”) felcsendülésének önreprezentációja után a záró sor *most*-jának deixise jelölheti újra az aposztrófikus lírai esemény diszkurzív idejét, azt a *most*-ot, amely egyrészt csak

52 Az összetéveszthetetlen egyedi pótolhatatlan hiánya kiváltotta gyászt a benne munkáló idézhetőség, a textualitás kísértetiessége egy helyettesítési láncba írja bele, amennyiben a gyász időt és teret nyit más haláloknak és gyászoknak. Nem pusztán arról van szó, hogy az olvasók ismerjék fel a saját gyászukat a másik [ön]gyászában, hanem arról, hogy e nélkül a lehetőség nélkül, az idézhetőség és az áthelyezhetőség lehetősége nélkül sem a másik, sem pedig – ami itt végső soron tőle elválaszthatatlan – a saját gyásza nem léphetne működésbe. Abban, hogy kit gyászolunk a gyászbán, magunkat-e vagy másvalakit, tudattalanul egészen másvalakit, mint akit tudatunkban gyászolunk, sosem lehetünk teljesen bizonyosak: a gyász helyettesíthetősége, áthelyezhetősége, tárgyának [sőt vele korreláló[an] alanyának] stabilizálhatatlansága elkerülhetetlen. Ahogy Jacques Derrida írja: „Maga az olvashatóság hordozza ezt a gyászt: egy mondat olvasható lehet, azzá kell válnia, egy bizonyos pontig, anélkül, hogy az olvasó vagy olvasónő, és talán semmilyen olvasási hely birtokolhatná végső címzett instanciáját. Kétségtelenül ez a gyász adja minden olvasás első esélyét és szörnű feltételét.” Derrida, *Chaque fois unique, la fin du monde*, 264.

hangzó elmúlásában, elhasonuló jelenében (*nem*) tudja referálni önmagát, s amelynek másrészt e differáló idő, időbeli differencia megismételhetősége, iterációja a feltétele, egy olyan térbeliség tehát, amely a *most* (ön)referenciáját függésben, lebegésben tartja tér és idő, ismételhető inskripció és egyszeri időpillanat között. A diskurzus elhangzó idejében az elnémulásra, a vers lezáródására, referenciális idejében pedig a testnek a sír *némaságába* záródása momentumára mutat *oda* [az immediálisnak, a mindjárt, az éppen elérkezőnek a prospekciójaként] a *most*, ami térbeliségével nem egyszerűen megteremtí a *hangzó* beszéd diszkurzív jelenét, de radikálisan különeműnek is mutatkozik attól. Emlékezhetünk, a saját halál a *mostja* nélkül, *anticipált retrospekciójaként* bizonyult csak reprezentálhatónak: a *most* deixise ebben az utolsó sorban nemcsak a gyászolt halott sírba térésére referál a vers referenciális idejében, hanem a versben beszélő költő, az életrajzi alak immediális idejű halálára a vers terén s idején kívül, ott, ahol [a tehervonatnál, a pályaudvaron Balatonszárszón, 1937. december 3-án este] a vers feladása és a halál mint az élet feladása, a saját halált bejelentő vers és a halál [mint a halott test maradéka] térben és időben szorosan érintkeznek, a túlélőknek címezve, feladva. Végső soron ez az életrajzi, szövegen kívüli esemény erősíti vagy pecsételi meg a költemény utolsó sorának [benne a *mosttal*: „mely békén nyitja *most* a sírt”] az önmagára visszahajló, öntükröző mozgását, ennek olvasási lehetőségét, amennyiben ennek a nyomában válik a sor a versben beszélő költő végső elnémulásának is a jelölőjévé, az erre történő rámutatássá, és lesz így e költő alak – ki itt a hangjával van jelen – a versben gyászolt költő tükörképévé – az *önmegszóltás* és az *öngyász lehetetlen, mégis megvalósított eseményeként*.⁵³ Az abszolút másik az önmagába záródó, önmagára visszahajló sajátnak lesz a feltétele. A saját halálra előreutaló *most* olyan egyszeri és irreverzibilis időpillanatot jelöl, amelyet a halálesemény dátuma [1937. december 3, 19.32-19.35 óra] ad meg nagyon pontosan a térben és a történelmi időben [a Cserépfalvihoz írott levél datálása, postai pecsétje, az öngyilkos tettről rögzített tanúságtételek, jegyzőkönyvek intézményes nyomai], és amelynek egyszeriségébe a dátum körkörös, visszatérhető ideje [az évforduló lehetősége] is

53 Ez a tükörszerűség ugyanakkor annak az allegorikus öntükrözésnek a lehetőségét sem zárja ki, amely szerint a versben [imagináriusan] megjelenített halottat és halála eseményét, majd sírba tetelét nem szó szerint, hanem a versbe halás, a nyelvi öngyilkosság performanciájának allegorikus megjelenítéseként lehet érteni, amihez csupán külső és nélkülözhető adalék József Attila tényleges halála [s végső soron a Juhász Gyuláé is, noha a *Meghalt Juhász Gyulát* már bajos lenne maradéktalanul ennek az allegóriának a jegyében olvasni]. „Szól a telefon, fáj a hír, / hogy megölted magad barátom, / és konokul fekszel az ágyon.” Az ágyon fekvő testet és a költői korpuszt egész egyszerűen a két test [a fekvő, lefektetett sorok és a fekvő test] vízszintes helyzete vetíti egymásra, miközben Juhásznál és József Attilánál éppúgy, ahogy Kosztolányinál is található olyan verseket, amelyek leírt és/vagy játékba hozott [beszéd]szituációját ez a testhelyzet határozza meg, amely mindazonáltal rendre a halott állapotot, ennek képzetét is aktiválja. Kosztolányinál gondolhatunk a *Számadás* ciklus *Ha negyvenéves* című darabjára [„Fekszel nyitott szemekkel, mint majd a sírban.”], József Attilánál pedig a *Magány* című költeményre [„Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon, / látom a szemem: rám nézel velem. / Halj meg! Már olyan szótlanul kívánom, / hogy azt hihetném, meghalok bele.”]. Juhásznak számos ide vonható, az előbbi klasszikusoknál kevésbé ismert, verse van, az *En is meghaltam* ezek körül egy korai példa, melynek álljon itt az utolsó két strófája: „Az ágyra nézek. Álmodom. / Nagyon fáradt vagyok. / Ki fekszik ott, az ágyamon? / Egy nyíltszemű halott! // Mit akar? Vére még tüzel, / És szeme még ragyog, / Láztól piros még homloka! / Most látom, én vagyok.” Lásd még ehhez a József Attila *Kosztolányi* című verse kapcsán korábban felmerült analógiát a halott test [mint aláírás] és a költői [írói] korpusz vízszintes jelsorai között.

beleíródik, az az ismételhetőség, amely a *most* absztrakt pillanatát, nyelvi inskripcióját és ennek (illetve a költői diskurzus eseményének) idejére (önmagára) történő rámutatását is eredendően meghatározza. A dátum egyszerisége kezdettől fogva csak ebben az ismételhetőségben hozzáférhető, lévén ez teremti meg a lehetőségét. A *Szó a telefon...* tehát egy (vagy inkább két?) egyszeri esemény nyomát őrzi, és maga ez az egyszeri (de korántsem oszthatatlan, ennyiben sem teljesen önidentikus) esemény az, amely bármennyiszer és bárhol, térben és időben áthelyezve megismételhető, időben elhangzó lírai beszédként, s amelynek intézője megosztódik a szöveg beíródásának (amely egy korábbi szöveg ismétléseként sem lehet jelen önmagának: ráutalja magát egy őt megelőző inskripcióra) és az öngyilkos tettnek a szövegen kívüli eseményei között. József Attila költészetének utolsó leírt szava, a rímhívó írt-ra felelő [s a *hír, bírt, írt, sirt* rímsort záró] *sirt* a fájdalmat és a kompenzációját [*sír* ige, *ír* főnév], az írást és a halált [*sír* főnév, *ír* ige] eufonikusan és anagrammatikusan írja egymásba, hangzást és néma inskripciót egyszerre hangsúlyozva ezzel.

„Szó a telefon, fáj a hír, / hogy megölted magad barátom” – szó volt róla, hogy a tulajdonnév nélküli megszólítás formulája [*barátom*] biztosítja a barát gyásza és a saját gyász közötti áthelyezhetőséget, de ahogy az önmaga megszólítása esetén felmerül, hogy az önmaga ellen forduló, gyilkos és áldozat kettősére hasadó én szavaiban a *barátom* kifejezés az *ellenségemet* is magában rejti, azonképpen a költő barát teteméhez címzett szonett esetében is felmerül ez az ambivalencia, amire pedig – szóba hoztuk már – a *Meghalt Juhász Gyula* (félbemaradt) ellenszonettje, a *Te öngyilkos...* jelenthet példát.⁵⁴ A szeretet ellentmondásos lélektanáról van szó, amire Freud a halott szeretteinkhez való viszonyunk ambivalenciájaként mutatott rá: a halott a maga elválasztottságában idegen és ellenség is; túlélőként ezt az elválasztottságot nem csupán legyőzni, visszafordítani akarom, hanem – ha tudattalanul is – irreverzibilizálásával együtt afirmálom, jóváhagyom vagy aláírom.⁵⁵ „[M]egölted magad barátom / és konokul fekszel az ágyon” – a halott a döntésétől eltéríthetetlen, állapotából kibillenthetetlen (ön)tudattal jelenik meg itt, ami az öngyilkosság felől konzekvensnek látszik: az öntudat kioltásának tántoríthatatlan öntudata ez. Nem felel a hozzá intézett beszédre, amely beszéd az őt túlélő élő felől érkezik, miközben ez utóbbi túlélő maga sem egyéb, mint idézetszerű ismétlés, visszhang, amely bármiről kérdezzék, mindig csak ugyanazt mondja, önmagát ismétli, konokul (több értelemben is). Ez az ismételhetősége, idézhetősége – említettük – a lírai hang átsajátításának a feltétele és a katalizátora (a fájdalom affektív médiumaként is), másfelől azonban – ennek korrelatívumaként – ugyanez a mechanikus külsőlegesség kapcsolja a halálhoz és a halott némaságához a túlélőként viselkedő szöveget, és teszi a megszólított a megszólított tükörképévé. A versben beszélő innen szemlélve nincs elválasztva az általa megszólított halottól, össze van vele kötve, halottként, sőt ugyanaz a halott ő, akinek a megszólított halott a korrelátuma. Csak úgy és addig él, ha felmondják, ha ismétlik, idézik, ha a mindenkori élők lelket lehelnek belé, ha a benne, általa végbevitt

54 Amit akár a *Medáliák* ciklusnak a barát és az én helyettesíthetőségét és ellenségességét az egy ágyban lakás helyzetével megeremtő kilencedik, *Barátommal* című darabja is megerősíthet: „Barátommal egy ágyban lakom, / nem is lesz hervadó liliumom, / nincs gépfegyverem, kövem vagy nyílám, / ölni szeretnék, mint mindannyian.”

55 Vö. Freud, *i. m.*, 261.

apoztrofikus átjelkesítést újra és újra megtörténővé teszik. És nem ugyanezt teszi-e a vers beszélője is, amikor a másik halála felett írott szavait ismétli meg, gyászolt és gyászoló tükrösségét, helyettesíthetőségét tudatosítva, s ezzel azt, hogy a vers idézhetősége minden hozzá elérkezőt, őt felmondót ebbe a tükrösségbe, a szöveg végtelen, lezárhatatlan eseményébe von be. „Idézni a másikat, amint a haláláról, a saját haláláról beszél, annyit tesz, hogy egyfajta túlélést adunk a halottnak, nem egyszerűen a halála, a valóságos halála után, de már előtte is, mintha már saját halála előtt posztumusz módon élt volna, mintha élete már a halála előtt túlélet lett volna.”⁵⁶

A *Szól a telefon...* utolsó sorában olvasható *most* deixisének önmagára mutató, önreferenciális funkciója nem merül ki az eddig elmondottakban, vagyis az ismételtet versszöveg térbelisége és hangoztatható időbelisége kettősében szituált diszkurzív vagy szövegi eseményben. Ez a *most* az inskripció itt és mostjéként arra a darab papírra is utal, amely e *most*-ot az őt tartalmazó szöveggel [mint nyelvet vagy beszédet] megőrizte s hordozza, s amely inskripció a maga partikularitásában viszont teljesen üres. Ahogy a partikularitásnak és az érzéki bizonyosságnak az észlelő tudat és/vagy a beszéd eredendő absztrakciójában történő kitörlődéséről és elveszéséről írott hegeli passzusokat kommentáló Paul de Man fogalmaz: „szemben a beszéd itt és mostjával az inskripció itt és mostja se nem hamis, se nem félrevezető: a hegeli szöveg itt és mostjának létezése, éppen mivel Hegel leírta, tagadhatatlan és teljesen üres.”⁵⁷ Ez a dologi partikularitás, amely ennek feltételeként heterogén a nyelvvel [és az észleléssel], mely tudatosítja, azaz rámutat, illetve heterogén a szöveggel, amelyet írásként hordoz, nem más tehát, mint az a darab papír, kézirat, amely a *Szól a telefon...* szövegével Cserépfalvi Imréhez megérkezett, és mint élettelen, holt dolog mindenekelőtt az ő [és persze a posta] gondosságának köszönhetően megőrződött, noha akár el is vesztetett, meg is semmisülhetett volna. A túlélet ugyanis nem örök életet jelent, hanem megsemmisíthető, kitörölhető nyomot – az archiválás, a megőrzés vágyát is a nyomnak ez a destruktibilitása táplálja. A papír egyáltalán nem kevésbé sérülékeny és „törékeny”, nem kevésbé fenyegetett annál a testnél, amely miután azt a vasúti szerelvény postakocsijába bedobta, hogy az útjával a túléletét biztosítsa, szétroncsolódott ugyanezen szerelvény által. Ennek a darab papírnak „az autentikus integritása, magában a testében, saját és egyedi testében, mindig már fenyegetett.” Éspedig nemcsak a megsemmisülés, az elkallódás, a kitörlődés fenyegeti, hanem például – és erre is akad, méghozzá közelmúltbeli, példa a József Attila-életmű kapcsán – a meghamisítás. A *most* tehát egyfajta archi-performatív funkcióban arra „az archiváló és autodeiktikus korpuszra”, arra a hordozóra, az esemény korpuszára, ennek itt és mostjára is utal, amelynek „írásba kell helyeznie [consigner] minden textuális eseményt”.⁵⁸

56 Derrida, *Chaque fois unique, la fin du monde*, 46.

57 Paul de Man, *Hypogramma és inskripció* = Uő., *Olvasás és történelem*, ford. Nemes Péter, Osiris, Budapest, 2002, 418.

58 Jacques Derrida, *Le ruban de machine à écrire*, 127–128.